

Makalenin geliş tarihi: 01.07.2020

1. Hakem rapor tarihi: 08.07.2020

2. Hakem rapor tarihi: 19.07.2020

Kabul tarihi: 25.07.2020

CESSAS'A GÖRE İLLETİN TAHSİSİ (Araştırma Makalesi)

Adnan ALGÜL (*)
Emre BÖLÜKBAŞ (**)

Öz

İslâm hukukunda naslarda yer almayan bir meselenin çözüme kavuşturulmasında kıyasın büyük bir önemi bulunmaktadır. Kıyasla Kur'ân, Sünnet ya da icmâ'da hükmü belirtilen bir olayla hükmü nassta yer almayan meselenin çözüme kavuşturulması mümkündür. Kıyasın temel yapı taşı ise illettir. İslâm hukukçuları illet hakkında detaylı incelemelerde bulunmuşlardır. Bu konulardan birisi ise illetin tahsisidir. İlettin tahsisi; illetin bulunmasına rağmen bir engel sebebiyle hükmün bulunmamasıdır. Usûlcüler illetin tahsisi hususunda genel olarak cevaz verenler ve vermeyenler şeklinde iki kısma ayrılmışlardır. Kerhî (ö. 340/952), Cessâs (ö. 370/981), Debûsî (ö. 430/1039) ve Iraklı Hanefîlerin çoğunluğu illetin tahsis edilebileceğini benimsemişlerdir. Pezdevî (ö. 482/1089), Serahsî (ö. 482/1090?) ve Ebü'l-Yüsr (ö. 493/1100) gibi Maverâünnehir fakihlerinin ekseriyeti illetin tahsisine karşı çıkmışlardır. Cessâs tahsis ile istihsan arasında bağlantı kurarak istihsanın bir nev'inin illetin tahsisi sonucunda meydana geldiğini savunmuştur. Bu araştırmada Cessâs'ın görüşü esas alınarak iki grup arasında karşılaştırılma yapılmıştır. Gerçekleştirilen incelemenin sonucunda illetin tahsisi meselesinin pratiğe yansımadağı tespit edilmiştir. Tahsis olduğu belirtilen yerlerde kıyasın icâb ettiği hüküm Cessâs'a göre engel diğer usûlcülere göre illetin oluşmaması sebebiyle meydana gelmemiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Hukuk, Usûl, Hanefî, Cessâs, İlet, Tahsis.

*) Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (e-posta: adnanalgul47@hotmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1052-3548>.

**) Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (e-posta: bolukbasemree@gmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2978-0381>.

The Restriction of Cause of Jassas

Abstract

The comparison (qiyas) is of great importance in resolving an issue that not included in the texts (nass) in Islamic law. It's possible to resolve an issue that is not included in the text by comparing the similar event that is stated the judgment in Qur'an, Sunnah or Idjmā'. The basic principle of qiyas is cause. Islamic jurists made detailed studies on causes. One of these issues is the restriction of causes too. The restriction of cause; despite the presence of the cause, there is no at provision stayed behind due to an obstacle. Scholars are generally divided into two parts about the restriction of causes. Karkhi, Jassas, Dabusi and the majority of Iraqi Hanafi scholars have adopted the view of the restriction of cause. Most of the Transoxania's scholars such as Bazdawi, Sarakhsi and Abu Yusr opposed the restriction of cause. By linking restrictions with istihsan, Jassas argued that some of the istihsan occurred as a result of the restriction of cause. In this research, comparing among the two groups was made comparison by giving priority to Jassas's view. As a result of this performed examination, it was determined that the issue of the restriction of cause was not reflected on practice. Jassas the provision which required the comparison is not occurred due to obstacle in the places where stated as the restriction.

Keywords: Islam, Usul al-Fiqh, Hanafi, Jassas, Cause, Restriction.

Giriş

İllet, İslâm hukuk metodolojisinde özellikle içtihat sahasında hükümlerin belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Fıkıh Usulünde sözlük anlamı itibarıyla *bulunduğu yerde değişiklik yapan durum*¹ şeklinde tarif edilen illet kıyasın dört unsurundan birisidir. Bu sebeple illete dair yapılan değerlendirmeler kıyas başlığı altında incelenmiştir. Usûl âlimleri illetin tarifi, çeşitleri, işlevi, keyfiyeti ve daha birçok konuda kendi metotları bağlamında tartışmışlardır. Üzerinde ihtilaf edilen bu meselelerden birisi ise illetin tahsisidir. İletinin tahsisi “illetin bulunmasına rağmen hükmün mevcut olmasını engelleyen bir mâni' vasıf sebebiyle illetin mücibi olan hükmün kimi yerlerde oluşmaması ya da tahallüf etmesi”² şeklinde tarif edilmiştir. İletinin tahsisi konusunda tartışılan husus ise tahsisin câiz olup

- 1) el-Cessâs, Ebû Bekir er-Râzi, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Muhammed Tâmir Hicâzî, 2. bs., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan, 2010, C.2, s.199. (*el-Fusûl*); Ebû'l-Yûsr Abdilkerîm b. Mûsâ b. Mücâhit el-Pezdevî, *Ma'rifetü'l-Hüceci's-Sher'iyye*, thk. Abdülkâdir b. Yâsîn Müessesetü'r-Risâle, Lübnan, 2000, s.25, (*Ma'rife*); es-Semerikandî, Alâeddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdurrahman es-Sa'dî, 2. bs., Dâru'n-Nûr, Ürdün, 2017, C.2, s.814, (*Mizân*); Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahrü'l İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, C.3, s.501 (*Keşf*); et-Et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid, *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnân, Lübnan, 1996, C.2, s.1206 (*Keşşâf*).
- 2) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.46; el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, Dâru'l-Fazîlet, Kahire, trs., s.48, (*Ta'rifât*); et-Et-Tehânevî, *Keşşâf*, C.1, s.397.

olmadığıdır. Cessâs (ö.370/981) ve Debûsî (ö.432/1041) tahsise cevaz verirken Ebu'l-Usr Pezdevî (ö. 482/1089), Serahsî (ö. 483/1090?) ve Ebu'l-Yüsür Pezdevî (ö. 493/1100) gibi usûlcüler illetin tahsisine karşı çıkmışlardır. Her iki grup da kendi görüşlerini izah etmiş ve konu hakkında delil ve itirazlara yer vermişlerdir. Bu sebeple çalışmada Hanefî usûl sistemine ait günümüze ulaşan ilk eser olan *el-Fusûl fi'l-usûl* bağlamında Cessâs'ın illetin tahsisi hakkındaki görüşü ele alınmıştır.

Cessâs ilk dönem Hanefî usûlcülerinden olması ve mezhebin ekseriyeti tarafından karşı çıkılan bir görüşü savunması sebebiyle bu konu araştırma için tercih edilmiştir. Tahsise cevaz veren Cessâs'la buna karşı çıkan usûlcülerin bu ihtilafının ilk olarak neden kaynaklandığı sonrasında ise pratiğe bir yansıması olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çünkü Cessâs'a göre tahsis edilen illet istihsanın bir nev'îdir. O halde Cessâs'ın tahsis ile açıkladığı istihsan türlerinin tahsise cevaz vermeyenler tarafından nasıl izah edildiği açıklanması gereken bir problemdir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı Cessâs'ın illetin tahsisini nasıl izah ettiğini, delilleri, muhaliflerine yapmış olduğu itirazları incelenerek onun tahsis anlayışının arka planında hangi etmenler olabilir cevabı aranmaktadır. Aynı şekilde tahsise karşı çıkan usûlcülerin görüşleri de zikredilerek iki grubun nelerde ihtilaf ettiğini tespit etmek hedeflenmiştir. Bu mukayese işlemin gayesi iki tarafın açıklamalarını değerlendirmek ve âlimlerin tercihlerinin temel etmenini saptamaktır. Ayrıca bu ihtilafın pratiğe yansıması olup olmadığını tespit etmek ve ihtilafın sonuçlarını izah etmek istenmiştir.

Araştırmada illete dair bir konu ele alındığından ayrı bir öneme sahiptir. Zira illet istinbat özelinde müctehide birçok alanda yardımcı konumundadır. Bu nedenle illete dair her bir meselenin detaylı olarak bilinmesinde fayda vardır. İletin tahsisi gerek ekol içerisinde tartışılması gerek mezhebin Kerhî, Cessâs ve Debûsî gibi meşhur simaları tarafından savunulması nedeniyle önemli bir başlıktır. Cessâs'ın tahsis edilen illeti istihsanın bir nev'î olarak kabul etmesi konunun ehemmiyetine işaret eden diğer unsurdur. Zira Fukaha metodunda hükümlerin belirlenmesi alanında kıyastan sonra yer alan istihsanın bir kısmının illetin tahsisi ile açıklanması araştırmanın önemini vurgulamaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada genel olarak karşılaştırma ve değerlendirme yöntemi kullanılmaktadır. Cessâs ve tahsise karşı çıkan usûlcülerin görüşleri, delilleri ve itirazları mukayese edilmiştir. İncelemelerde mezhebin günümüze ulaşan *el-Fusûl fi'l-usûl*, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* ve *Usûlü's-Serahsî* gibi ilk dönem eserleri esas alınmıştır. Ayrıca yapılan karşılaştırmalar sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

Mümkün olduğunca bilgiler metin içinde ifade edilmiştir. Okuyucuya yabancı olabilecek terimler dipnotlarda kısaca açıklanmıştır. Metin içerisinde ismine yer verilen şahısların vefat tarihleri ilk geçtikleri yerde hicri ve miladi olarak zikredilmiştir. Dipnot ve kaynakça kısmı MLA formatına uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmada Cessâs'ın illetin tahsisine dair görüşü ele alınmıştır. Çalışmada mukayese yöntemi esas alınması hasebiyle karşılaştırmalara yer verilmiştir. Fakat mukayese mezhep içerisinde olan ihtilaflarla sınırlandırılarak mezhepler arası farklılıklara yer verilmemiştir. Ayrıca konu illet, tahsis ve istihsan terimleri ile doğrudan ilişki olmasına rağmen araştırmada söz konusu kavramlar hakkında detaylı bilgilerden ziyade doğrudan araştırmanın kapsamına giren malumatlara yer verilmiştir.

Araştırmada Cessâs'ın illetin tahsisi hakkında görüşleri esas alınıp bu mecrada zikredilen düşünceleri değerlendirilmiştir. Cessâs'ın görüşüne muhalif âlimler ise mümkün oldukça klasik dönem usûlcülerinden seçilmiştir.

Yapılan incelemeler sonucunda konu ile ilişkili olarak modern dönemde üç adet makale bir tane de yüksek lisans tezine ulaşılmıştır.

1- Mazin Heniyeh, “İlletin Tahsisi”, çev. Mehmet Erdem, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2005), 105-136.

Makalede mezhepler arası illetin tahsisi konusunu ele alınmıştır. Çalışmada daha çok Gazzâlî'nin tahsis anlayışı ön planda tutulmuştur. Bu alanda okuma yapmak isteyen araştırmacı için başvurulacak bir kaynak mahiyetindedir.³

2- Emin Yıldırım, “Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlletin Tahsîsi Meselesi” (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

Tez illetin tahsisi meselesinde gerçekleştirilmiş faydalı bir çalışmadır. Yıldırım bu tezinde Hanefî usûlündeki illetin tahsisi meselesini genel bir şekilde ele almıştır. Bu alanda değerlendirilebilecek bir çalışmadır.⁴

3- Soner Duman, “Cessâs'ın 'El-Fusul Fi'l-Usul' adlı eserinde illet kavramı”, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000)

4- Ömer Yılmaz, “İlletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu'tezili Olmak Mıdır?” *Diyanet İlmî Dergi*, 3 (2017), 53-71.

Makale illetin tahsisi konusuna kelâmî açıdan ele alması sebebiyle önem arz etmektedir. Çünkü tahsise cevaz vermeyen usûlcülerin temel gerekçelerinden birisi kelâmî prensiplerle ilişkilidir. İlletin tahsisi ve kelâm arasındaki bu alanın anlaşılması adına faydalı bir çalışmadır.⁵

5- Ahmet Aydın, “Serahsî'nin Usûl ve Gazzâlî'nin el-Müstasfâ Adlı Eserlerinde ‘İlletin Tahsîsi’”, *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 5 (2017), 43-63.

3) Mazin Heniyeh, *İlletin Tahsisi*, çev. Mehmet Erdem, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, C.10, S.2, ss. 105-136.

4) Yıldırım, Emin, *Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlletin Tahsîsi Meselesi*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 2014.

5) Yılmaz, Ömer, “İlletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu'tezili Olmak Mıdır?” *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 2017, 3, ss. 53-71.

Makalede illetin tahsisine karşı çıkan Serahsî'nin Usûl'ü ile tahsise cevaz veren Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sı dikkate alınarak mezhepler arası bir mukayese yapılmıştır. Çalışma mezhepler arası olması açısından önem arz etmektedir.⁶

Bunların dışında illete dair yapılan birtakım araştırmaların içerisinde de illetin tahsisi hakkında kısmi bilgiler bulunmaktadır.

Araştırma Etiği

Bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. Çalışmanın özgünlüğüne dikkat edilmiş, yararlanılan kaynaklar dipnot ve kaynakçada usulüne uygun olarak eksiksiz zikredilmiştir.

1. İletin Tahsisi ve Âlimlerin Tahsis Hakkında Tercihleri

1.1. İletin Tanımı

İlet sözlükte “hastalık, kişiyi ihtiyacını görmekten alıkoyan durum, zafiyet, sebep ve gerekçe”⁷ gibi mânalara gelmektedir. Ayrıca fıkıh usûlü eserlerinde “bulunduğu yerde değişiklik yapan durum” şeklinde de açıklanmıştır.⁸ İlet, üzerinde ittifak edilen Şer'î delillerden biri olan kıyasın; asl, fer', aslın hükmü ve illet şeklindeki temel unsurlarından birisidir.⁹ Nassların sınırlı meselelerin sınırsız olduğu dikkate alındığında genel itibarıyla kıyas özel olarak ise illet, hükmü doğrudan nassta belirtilmeyen meselelerin çözüme kavuşturulması hususunda önemli bir işleve sahiptir.¹⁰ Hanefî usûlcülerinin kıyasın rüknü için zikrettikleri ifadeler¹¹ göz önünde bulundurulursa kıyasın tamamen illet üzerine bina

6) Aydın, Ahmet, “Serahsî'nin Usûl ve Gazzâlî'nin el-Müstasfâ Adlı Eserlerinde ‘İletin Tahsisi’, *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 2017, 5, ss. 43-63.

7) İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dârü'l-Maârif, Kahire, trs., C.4, s.3080, (*Lisân*); el-Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 129-130; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaşâ, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamûs*, thk. Mustafa Hicâzî, Terâsü'l-'Arabî, Kuveyt, 1998, C.30 s.47, (*Tâc*); İbrahim Mustafa ve diğer, *Mu'cemü'l-Vasît*, Mektebetü Şürûku'd-Devliyye, Mısır, 2004, s.623; Dönmez, İbrahim Kâfi, “İlet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, C.XXII, s.117.

8) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.199; Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.25; es-Semerkindî, *Mizân*, C.2, s.814; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.3, s.501; et-Et-Tehânevî, *Keşşâf*, C.2, s.1206.

9) Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-Vüsûl ilâ İlmî'l-Usûl*, thk. İlyas Kaplan, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2012, s.236, (*Mirkât*).

10) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.228; ed-Debbûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsâ, *Takyîmü'l-Edille Fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Adnan Ali, Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, 2006, s.287, (*Takyîm*); Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, 160; es-Semerkindî, *Mizân*, C.2, s.798; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.3, s.417.

11) Bu ifadeler için bk.; el-Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerîm, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usul*(Keşfü'l-esrâr'la birlikte), thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, C.3, s.501 (*Kenz*); es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefa el-Afğanî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2015, C.2, s.174 (*Usûl*); eş-Şâfi, Nizâmeddîn, *Usûlü's-Şâfi*, 2. Bsk., Dârü İbni Kesîr, Beyrut, 2017, s.253, (*Usûl*).

edildiği şeklinde bir düşünce oluşmaktadır. Bu sebeptendir ki Molla Cîven (ö. 1130/1718), Nesefî'nin (ö. 710/1310) kıyasın rüknü için dile getirdiği cümleden kastının, illet olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹² Bu durum illetin İslâm hukukunda hükümlerin istinbâtı hususundaki önemini ortaya koymaktadır. İletinin fıkıh usûlündeki tarifine yer vermeden bu kavramın kıyasa özgü bir unsur olmadığı belirtilmelidir. Şöyle ki fıkıh metodolojisinde illet, kıyasın temel yapı taşlarından birisi olmakla birlikte nasslarda yer alan hükümlerin açıklığa kavuşturulması için de kullanılan bir kavramdır. Fakat ichtihadın bir nev'i olan kıyas, illetin hükmü (işlevi) gereği meydana geldiğinden bu kavrama dair incelemeler daha çok kıyas bölümünde ele alınmıştır.¹³

Fıkıh usulünde illete dair çeşitli tanımlara yer verilmiştir. Yapılan tariflerde birtakım lafzî farklılıklar bulunsa da terim olarak illet “şer‘ân hükmü gösteren veya gerekli kılan yahut hükmün varlığı ve yokluğu kendisine bağlanılan durum, alâmet, vasıf, mâna, gerekçe” şeklinde tanımlanabilir.¹⁴

Hız Peygamber “Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpayı arpa ile, hurmayı hurma ile, tuzu tuz ile eşit miktarlarda ve peşin olarak değiştirin. Kim arttırır veya arttırılmasını isterse ribâ muamelesi yapmış olur. Bu sınıflar değiştiğinde ise peşin olmak kaydıyla istediğiniz şekilde satabilirsiniz.”¹⁵ buyurmuştur. Fakihler bu hadis üzerinde incelemelerde bulunarak kendi usûl esasları çerçevesinde faizin illetini tespit etmişlerdir. Hanefî mezhebinde ribânın illeti cins birliğiyle beraber ölçü ve tartı olarak belirlenmiştir. Hadiste zikredildiği üzere buğday ile buğday aynı cins olduklarından mübâdelesinde eşit ölçülerde olmaları gerekmektedir. Bu illetin yani cins ve ölçülebilir olma vasfının bulunduğu her yerde faiz unsuru da cereyan edecektir. Şöyle ki pirinç, mercimek ya da kireç gibi tartılabilen veya ölçülebilen bir madde kendi cinsi ile takas edilmek istenirse kalite vb. özellikleri dikkate alınmadan eksik yahut fazla olmadan eşit olarak mübâdele edilmelidir. Aksi takdirde yani cinslerin aynı, miktarların ise eşit olmaması durumunda faiz illeti sabit olacak ve bu illetin gerekli kıldığı haram hükmü meydana gelecektir. Örnekte olduğu üzere illet ile bir taraftan hadiste yer alan hükmün gerekçesi ortaya konulurken diğer taraftan hükmü nassta belirtilmeyen meselelere kıyas yoluyla çözüm üretilmiştir.¹⁶

1.2. Tahsisin Tanımı

Sözlükte “belirlemek, özelleşmek, bir şeyi kendisiyle ortak olmayan diğer şeylerden ayırmak”¹⁷ anlamındaki tahsîs, terim olarak “âmm(genel/umûm) bir ifadenin anlamının,

12) Cîven, *Nûru'l-envâr*, C.2, s.247.

13) el-Pezdevî, *Kenz*, C.3, s.432; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.144-145; Dönmez, “İlet”, s.118-119.

14) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s. 99; ed-Debbûsî, *Takvîm*, 19; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s. 243; es-Serahsî, *Usûl*, C.2 s.301; Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.200; es-Semerkindî, *Mizân*, C.2, s.818.

15) el-Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ebü Süheyb el-Keramî, Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Riyad, 1998, Buyu' 74.

16) Cîven, *Nûru'l-envâr*, C.2, s.219-223.

17) İbni Manzûr, *Lisân*, 2/1173; ez-Zebîdî, *Tâc*, C. 17, s.555.

bu lafız kapsamına giren fertlerden bir kısmıyla sınırlandırılması"¹⁸ şeklinde tarif edilebilir. Tahsis eden delile muhâssıs; tahsis olunan âmma muhâssas adı verilmektedir.

Örneğin Allah Teâlâ "*Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa ana-sına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı.*"¹⁹ buyurmuştur. Âyetin mânâsına göre kişinin vârisi olan birisine vasiyette bulunması mümkündür. Ancak Hz. Peygamber "*Varise vasiyet yoktur.*"²⁰ buyurmuştur. Resûlullah'ın bu sözü ile âyetin kapsamı içerisine giren vârisler bu hükümden çıkarılmıştır. Bu sebeple İslâm hukukunda kişinin eş, kardeş ya da çocukları gibi kendisine vâris olan kimselere yapmış olduğu vasiyetinin geçerli olmayacağına hükmedilmiştir. Çünkü âyetin umûm/genel ifadesi Hz. Peygamber'in hadisi ile sınırlandırılmış yani tahsis edilmiştir.²¹

İlletin tahsisi hakkında Hanefî fakihleri arasında yaşanan ihtilafın tam olarak anlaşılması için mezhebin tahsis anlayışı ayrıntılı olarak bilinmelidir. Zira illetin tahsisini kabul eden Cessâs, bu durumu âmm lafzın tahsisi üzerinden açıklamakta hatta görüşünü âmmın tahsisi ile delillendirmektedir. İlletin tahsisine kesin bir dille karşı çıkan Serahsî ise âmmın tahsisi ile illetin tahsisinin aynı olmadığını savunmakta ve bu düşüncesini tahsisin keyfiyeti üzerinden açıklamaktadır.²²

Cessâs, Debûsî, Pezdevî ve Serahsî gibi ilk dönem Hanefî usûlcüleri tahsis hakkında detaylı incelemelerde bulunmuş olsalar da, bu kavram ile kast ettikleri mânâyı açıklayan net bir tanıma yer vermemişlerdir. Sonraki dönemde Hanefî âlimleri mezhebin tahsis hakkındaki usûllerini dikkate alarak bazı tarifler yapmışlardır. Cürcânî'nin (ö. 816/1413) yer verdiği "âmm lafızla baştan beri fertlerinden bir kısmının kastedildiğinin müstakil ve mukârin (eş zamanlı) bir delille"²³ açıklanması"²⁴ şeklindeki tanım mezhebin tahsis hakkındaki düşüncelerini yansıtmaktadır.²⁵

Tahsis tanımının açıklanması elzemdır. Verilen tarifte muhâssısın müstakil ve mukârin (eş zamanlı) olması gerektiği dile getirilmiştir. Bu tarife göre ilk olarak âmmı tahsis

18) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.1, s.448; et-Tehânevî, *Keşşâf*, C.1, s.394; Koca, Ferhat, "Tahsis", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2010, C.39, s.432.

19) 2/Bakara/180.

20) Ebû Dâvûd, es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed b. Salih er-Râcihî, Beytül'Efkârî'd-Devliyye, Riyad trs., "Vasâyâ", 6; en-Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Sünen-i Nesâî*, nşr. Hasan es-Süleyman, Mektebetül'Ma'ârif, Riyad, trs., "Vasâyâ", 5.

21) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.1, s.69; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.1, s.442.

22) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.359-360; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.211.

23) Hanefî mezhebi içerisinde muhâssıs müstakil ve mukârin olup olmaması hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Ancak ekolün en meşhur âlimleri ve usûl sistemi içerisinde genel kabul gören görüş tahsis delilinin müstakil ve mukârin olmasıdır. Bu görüşe karşı çıkan âlimlerin düşünceleri için bk.: Ebû'l-Yüsr, *Ma'rife*; es-Semerkandî, *Mîzân*, C.1, s.469-490.

24) el-Cürcânî, *Ta'rîfât*, s.8; Cîven, *Nûru'l-envâr*, C.1, s.317.

25) Hanefî usûlcülerin tahsis hakkındaki açıklamaları için bk.: el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.1, s.82-83; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.116; el-Pezdevî, *Kenz*, C.1, s.453-455; es-Serahsî, *Usûl*, C.1, s.148.

edecek olan muhâssıs, âmma *mukârin* yani âmm lafızla aynı vakitte gelmesi şarttır. İkinci olarak ise yine âmm lafzı tahsis edecek olan muhâssıs *müstakil* yani âmm ifadenin yer aldığı cümleden ayrı bir nass ile gelmesi şarttır. Zira tahsis edici delil, âmm lafız ile aynı zamanda gelmemişse muhâssıs değil, nâsih;²⁶ istisna²⁷ örneğinde olduğu gibi müstakil olarak gelmemişse muhâssıs değil, beyân olacaktır.²⁸

Hanefî âlimleri bu şartları dikkate alarak tahsis işlemini bir açıdan neshe diğer açıdan istisnaya benzetmektedirler. Onların bu konu hakkında yapmış oldukları açıklamalar şöyle özetlenebilir:²⁹

1- Tahsis istisnaya benzer ve farklı noktaları: Tahsis iki yönden istisnaya benzerken, iki yönden de istisnadan ayrılmaktadır. Bunlar:

a-İstisna kendisinden önceki cümleyle sabit olan hükmü kaldırmak için değil, söz konusu cümlelerin hükmünün istisna tutulan kısımdan geriye kalan bölüm için olduğunu beyan eder. Şöyle ki *اقتلوا المشركين إلا أهل الذمة* (Zimmilerin dışındaki bütün müşrikleri öldürün.) cümlesinde zimmilerin dışındaki tüm müşriklerin öldürülmesi gerektiği bilgisini verilmektedir.³⁰ Bu halde istisna ile önceden sabit olan bir hüküm olmayıp, asıl hüküm istisna ile birlikte ortaya çıkmıştır. Tahsis de öncesinde sabit olan bir hükmü bozmayıp sadece cümleden kast edilen asıl mânayı açıklaması yönüyle istisnaya benzemektedir.

b- İstisnanın *اقتلوا المشركين إلا أهل الذمة* ifadesinde olduğu üzere cümleyle *mukârin*/ aynı zamanda gelmesi de aynı şekilde muhâssısın benzerlik noktalarındandır. Zira tahsis edici delil de âmm ifadeye *mukârin* olarak gelmektedir.

c- İstisna müstakil bir cümle olmadığından tahsis deliline benzemektedir. Çünkü muhâssısın kendi başına bir anlam ifade eden bir nass olması şarttır. Fakat *zimmiler hariç* ifadesi müstakil bir anlam ifade etmemektedir.

d- İstisnada muâraza anlamı mevcutken, tahsiste bu mânâ bulunmamaktadır. Örnekte olduğu üzere müşrikleri öldürün ile zimmiler hariç ifadeleri arasında zıtlık bulunmaktadır. Tahsis işlemi ise bu türden bir muâraza söz konusu değildir.

2- Tahsisin neshe benzer ve farklı yönleri: Tahsis işlemi bir açıdan neshe benzerken, diğer açıdan neshten ayrılmaktadır. Bunlar:

26) Nesh ile tahsis arasındaki fark şöyledir: Nesh, âmm lafzın hükmüne giren bazı fertleri sonradan çıkarmaktadır. Tahsis ise bazı fertlerin ilk başta âmm lafzın kapsamına girmemiş olduğunu beyân etmektir. Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, 13. Bsk., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018, s.249.

27) Hanefî mezhebinin istisna hakkında görüşleri için bk.: Civen, *Nâru'l-envâr*, C.2, s.122-129.

28) es-Serahsî, *Usûl*, C.1, s.148; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.1, s.454-455.

29) Bu ayrımlar hakkında detaylı bilgi için bk.: es-Serahsî, *Usûl*, C.1, s.148-149; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.1, s.455.

30) Örnek için bk.: es-Semerkandî, *Mizân*, C.1, s.443.

a- Muhâssıs müstakil bir ifade olduğundan nesh edici delile benzemektedir. Çünkü muhâssıs da nâsîh de kendi başına bir anlam ifade eden bir yapıda olduklarından hüküm için tek başlarına faydalı birer nass olabilmektedirler. Örneğin Allah Teâlâ “*Sizin dininiz size, benim dinim banadır.*”³¹ buyurmaktadır. Ancak bu âyetten daha sonra nâzil olan “*Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”³² nassı Kâfirûn süresinin altıncı âyetinin hükmünü nesh etmiştir.³³ Bu örnekte nâsîh yani daha önceki hükmü nesh edici delil müstakil bir ifadeye sahip olması hasebiyle muhâssıssa paralellik arz etmiştir.

b- Nâsîhin nüzül vaktininin dikkate alınması halinde mensûh nasstan sonra geldiği ve sabit olan hükmü kaldırdığı için tahsis delilinden ayrılmaktadır. Zira muhâssısın öncesinde sabit bir hüküm bulunmadığından herhangi bir hükmü kaldırmamaktadır.

Zikredilen bu hususlar nazarı itibara alındığında tahsis, mutlak olarak ne neshe ne de istisnaya dâhil edilemeyeceğinden, tahsis delilinin her iki gruba da bazı yönleriyle benzediği kabul edilmektedir. Bu sebeple Hanefîler tahsisi nesh ve istisna işlemlerinden bağımsız bir şekilde ele almışlardır.³⁴

Tahsis konusu hakkında son olarak tahsise uğrayan âmm lafzının bilgi değeri hakkında Hanefî mezhebin görüşünü kısaca zikretmenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Hanefî usûlcülerinin ekseriyeti muhâssasın umûmîliği ile amel edileceği ancak bildirdiği hükmün kat’î olmayacağı görüşündedirler.³⁵ Hanefî âlimi olan Ebü’l-Yüsr âmm lafzın tahsis işleminden sonra da öncesinde olduğu gibi umûm ifade edeceği ve kat’î ilim bildireceğini savunmaktadır.³⁶

1.3. İlletin Tahsisi

İlletin tahsisi söz konusu iki kavramın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu sebeple illetin tahsisi umûmîlik ifade eden illetin, tahsise uğraması yani hususileştirilmesi şeklinde yorumlanabilir.³⁷ İlletin tahsisi diğer bir ifadeyle “illetin bulunmasına rağmen hükmün mevcut olmasını engelleyen bir mâni’ vasıf sebebiyle illetin mûcibi olan hükmün kimi yerlerde oluşmaması ya da tahallüf etmesidir.”³⁸ İlletin tahsisi hakkında detaylara girilmeden bir örnek üzerinden tanımın açıklanmasında fayda vardır. Örneğin İslâm hukukunda içki yasaklanan bir maddedir. Zira Allah Teâlâ “*Şeytan, içki ve kumar yoluyla*

31) 109/Kâfirûn/6.

32) 9/Tevbe/5.

33) Örnek için bk.: es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.85; Cîven, *Nûru’l-envâr*, C.2, s.151.

34) ed-Debûsî, *Takvîm*, s.116; es-Serahsî, *Usûl*, C.1, s.148-149; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.1, s.455.

35) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.1, s.111; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.115; el-Pezdevî, *Kenz*, C.1, s.451; es-Serahsî, *Usûl*, C.1, s.144; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.1, s.451; es-Semerkanî, *Mîzân*, C.1, s.445.

36) Ebü’l-Yüsr, *Ma’rife*, s.73-75.

37) Dönmez, “İllat”, C.22, s.119.

38) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.46; el-Cürçânî, *Ta’rifât*, s.48; et-Tehânevî, *Keşşâf*, C.1, s.397.

aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?"³⁹ buyurmuştur. Bu nassı dikkate alan fakihler, Müslüman bir kimse için düşmanlık ve kinin oluşmasına sebep olacak her maddenin haram olacağını belirtmişlerdir. Ancak zorda kalan veya zorlanan kimsenin içki ya da benzeri bir maddeyi içebileceği hususunda izin verilmiştir. Oysaki içkinin söz konusu illeti bu kimse için de geçerli iken haram hükmü zorda kalan kişi için tahallüf etmiş yani oluşmamıştır. Bu misalde illetin tahsisini savunan âlimlere göre haram hükmünü icâb ettirecek bir illetin varlığıyla birlikte, delil yani engel bir durum sebebiyle söz konusu kişi için içkinin tahrîm hükmü umûm illetin kapsamından çıkarılmış yani illet tahsis edilmiştir.⁴⁰ Keza herhangi bir hayvanın boğazlanmadan ölmesi durumunda necis olmasının ve etinin yenilmesinin haram olmasının illeti ölüm olmakla birlikte bu, muztar/zorda kalan hakkında oluşmamıştır. Muztar hakkında necaset bulunmakla birlikte haramlık hükmü bulunmamaktadır. Oysaki bir şeyin necis olması onu yemenin haram oluşunun illetidir. Balık ve çekirge hakkında da haramlık ve necaset hükmü oluşmamıştır.⁴¹

İlletin tahsisi meselesi mansûs illet değil, müstenbat illet hususundadır. Yukarıda yer verilen örnekte illet asıl olarak nass tarafından ortaya konulmuştur. Bu sebeple gerek Hanefî gerek diğer mezhepler mansûs illetin tahsis edilebileceği görüşündedirler. Ancak müstenbat illetin tahsisi hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Buna göre bir müçtehit herhangi bir vasfın illet olduğunu belirtmesinden sonra söz konusu illetin bulunduğunu ancak bir engel sebebiyle hükmün tahallüf ettiğini ileri sürebilir mi? Mâverâünnehir Hanefîlerinin⁴² ve Şâfiîlerin⁴³ baskın görüşüne göre müstenbat illetin tahsisi mümkün değildir. Kerhî, Cessâs, Iraklı Hanefî usûlcülerinin çoğunluğuna⁴⁴ ve Debûsî'ye⁴⁵ göre müstenbat illetin tahsisi câizdir. Mu'tezile,⁴⁶ Mâlikî⁴⁷ ve Hanbelî mezhepleri⁴⁸ de tahsisin mümkün

39) 5/Mâide/91.

40) iğfer örnekler için bk: Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.165; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.47.

41) Diğer örnekler için bkz: Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.165, 166.

42) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.352; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.208; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.47.

43) es-Sa'lebî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim, *el-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru İbni Hazm, Beyrut, 2008, s.534, (*el-İhkâm*).

44) Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.352; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.47.

45) ed-Debûsî, *Takvîm*, s.324.

46) el-Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib, *Kitâbü'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, nşr. Muhammed Hamidullah, Institut Français De Damas, Şam, 1965, C.2, s.821-822.

47) el-Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî, *Nefâisu'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, nşr. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Beyrut, 2000, C.4, s.258.

48) et-Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987, C.2, 243.

olabileceği görüşünü benimsemişlerdir. Ayrıca Cüveyni (ö. 478/1085)⁴⁹ ve Gazzâlî de (ö. 505/1111)⁵⁰ müstenbat illetin tahsis edilebileceği görüşündedirler.

1.4. İletin Tahsisini Kabul edenlerin Delilleri

Çalışmamızda Cessâs'ın illetin tahsisi hakkında düşüncesi ve bu görüşünün keyfiyeti hakkında incelemede bulunacaktır. Bu sebeple burada Cessâs'ın delil olarak öne sürdüğü argümanları zikredeceğiz.

1- Cessâs illetin tahsisi hakkında delillerini zikretmeden mezhebin kurucu imamlarının vermiş olduğu fetvalarda ve kendinden önceki yani mezhebin ilk talebeleri tarafından illetin tahsisine olumlu bir bakış açısı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre mezhep imamlarının çeşitli meseleler hakkında vermiş olduğu hükümler illetin tahsis edilmesi suretinde gerçekleşmiştir. Ayrıca kurucu imamların ilk öğrencileri illetin tahsisini kabul etmişlerdir. Ancak kendi zamanına gelindiğinde bir takım Hanefî usûlcüleri bu meselede ihtilaf etmişlerdir.⁵¹

Gerek Cessâs'ın gerekse diğer Hanefî usûlcülerinin verdiği bilgilere göre Hanefî mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli katkıları olan ve Iraklı Hanefîlerin öncülerinden olan Kerhî'nin⁵² illetin tahsisi görüşünü benimsediği bilinmektedir. Cessâs tahsis görüşünü sadece hocası Kerhî değil, Hanefî mezhebinin ilk usûlcüleri hatta mezhep imamlarının da kabul ettiğini ileri sürmektedir. Bu hususun Cessâs'ın illetin tahsisi hakkında öne sürdüğü ilk delil olarak kabul edilmesi mümkündür. Çünkü o görüşünü mezhep imamlarının çeşitli meselelerine ve ekolün ilk talebelerine izâfe etmiştir.

2- İletin tanımı zikredilirken illetin, hükümler için sadece birer emâre olduğu belirtilmişti. Şöyle ki hükümlerin sabit olmasının sebebi illetler değil, Şâri' idi. Bu hususu göz önünde bulunduran Cessâs illetin emâre, alâmet olmasından hareketle tahsis edilebileceği görüşünü savunmuştur.⁵³

Hükümlerin inzalinden önce de illet olarak kabul edilen vasıflar, gerekçeler, alâmetler ve emâreler bulunmakta idi. Örneğin ölü hayvanın etinin yenilmesi ile hüküm gelmezden önce illet olarak kabul edilen murdar olma vasfı mevcuttu. Fakat bu vasıf söz konusu meytenin etinin haram olarak kabul edilmesini gerekli kılmamıştır. Bilakis Allah Teâlâ "Ölmüş hayvan, kan, domuz eti... size haram kılındı."⁵⁴ buyurarak murdar olan hayvanın

49) el-Cüveyni, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, nşr. Saleh b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, C.2, s.105.

50) el-Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Aşkar, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2015, C.1, s.355.

51) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.359.

52) Apaydın, H. Y, "Kerhî", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, C.25, s.285-287.

53) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.359.

54) 5/Mâide/3.

etinin yenilmesini yasaklamıştır. Bu durum ise illetin hakikatte hüküm üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığını ortaya koymaktadır. Bu sebeple Cessâs bir halde hükümün belirleyicisi olan başka bir durumda belirleyicilik özelliği kaybolan illetin tahsis edilebileceğini savunmaktadır.

Cessâs'ın illetin bu özelliğini tahsis meselesinde delil olarak kullanması ise tam olarak şöyledir: Her hangi bir illet Şâri'in onu belirlemesi ile hükümlerin tayininde bir sebep olarak kabul edilmektedir. Hüküm koyucu bu vasfı illet olarak belirlemese söz konusu hüküm vuku bulmayacaktır. O halde Şâri' tarafından hükümlere birer alâmet kılınan emâreler bu özelliği yani illet olma vasfını almadan önce nasıl etkisiz iseler bir delil veya karîne ile tahsis edilebilirler. Zira mutlak hüküm sahibi olan Şâri'dir ki illetler sadece birer işaretlerdir.⁵⁵ Cessâs'ın bu argümanı aklî delil olarak isimlendirilmesi mümkündür. Çünkü o söz konusu hüccetini aklî prensipler üzerine oluşturmaktadır. Şöyle ki hükümlerin inzalından önce ahkâma tesiri noktasında bir ehemmiyeti olmayan vasıfların illet olmasından sonra da sınırlandırılması aklen mümkündür. Zira hükümlerin sübûtundan önce etkisi bulunmayan bir vasfın hükümlerin Şâri' tarafından vaz' edilmesinden sonra da ahkâm üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmayacaktır. Çünkü hükümlerin vazedicisi hiç şüphesiz Şâri'dir.

3- Cessâs hükümlere alâmet kılınan illetle müsemmalara emâre kılınan isimleri birbirlerine kıyas yapmaktadır. Ona göre umûm olan isimler tahsis edilebildiğine göre umûmîlik ifade eden illetler de tahsis edilebilir. Cessâs bu delili hakkında şöyle bir örnek zikretmektedir: “İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Bu yüzden onlara, ‘Aşağılık maymunlar olun!’ demiştik.”⁵⁶ âyetindeki “cumartesi” kelimesiyle Allah, Yahudilere söz konusu günde balık tutmayı yani çalışmayı yasaklamıştır. Nassta yer alan cumartesi lafzıyla gün değil, söz konusu lafzın konulduğu zaman diliminde çalışılması yasaklanmıştır. Cessâs bu âyette yer alan cumartesi isminin belli bir zamana alâmet olarak vazedildiğini dolayısıyla asıl olanın söz konusu vakit olduğunu hüküm üzerinde ismin yani cumartesi lafzının mutlak bir etkisinin olmadığını dile getirmektedir. Ayrıca Allah Yahûdîlere söz konusu günde çalışmayı haram kılmıştır. Burada yer alan cumartesi lafzı tahrîm için kullanılmıştır. Fakat Muhammed ümmetine söz konusu günde çalışmak yasaklanmamıştır. Yani bu isim Müslümanlar için çalışmanın mübâh olduğuna delalet etmektedir. O halde vakte alâmet kılınan hükme doğrudan tesiri olmayan cumartesi ismi kimi yerde tahrîm kimi yerde ibâha için kullanılmıştır.⁵⁷

İlletlerin de hükümler için birer alâmet, emâre menzilesinde olduğunu dikkate alan Cessâs illetlerin umûm lafızlar gibi tahsis edilebileceğini savunmaktadır. Böylece ona göre umûm bir anlam ifade eden bir isim kendisini tahsis edebilecek bir delilin varlığıyla sınırlandırılabiliriyorsa illet de böyle olmalıdır. Yani söz konusu bir vasfı bir delilin

55) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.358.

56) 2/Bakara/65.

57) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.359-360; Abdülazîz Buhârî, *Kef*, 4/47.

varlığıyla cumartesi ismi gibi bazen tahrîme bazen ise ibâhaya delalet etmesi mümkündür.⁵⁸

4- Cessâs bir önceki delilinde isimlerle illetleri kıyas yapmıştı. Bu delilinde ise mansûs illetlerle müstenbât illetleri kıyas yapmaktadır. Şer'î nasslarda yer alan ve semâ yolu ile elde edilen mansûs illetin Şâri' tarafından tahsis edilebileceği genel olarak kabul edilmektedir. O halde mansûs illete kıyas edilen müstenbât illette tahsis edilebilmelidir. Zira mansûs illet asl mesabesinde iken, müstenbat illetler fer' mesabesinde. Bu esasa göre asıl tahsis edilirken, fer' de tahsis edilebilmelidir.⁵⁹

Cessâs mansûs illetin inkâr edilmesi halinde küfre götüreceği ancak müstenbat illette bu hususun söz konusu olmadığını belirtmektedir. Bu itibarla Şâri' tarafından belirlenen ve işitme yoluyla öğrenilen illetler, müctehidin icthadı neticesinde istinbat ettiği illetlerden kuvvetlidir. Zira mansûs illet inkâr edilmesi halinde İslâm dairesinden çıkma söz konusu olurken, müstenbat illetin red edilmesi bu hükmü gerekli kılmamaktadır. Sonuç olarak kuvvetli olan mansûs illetin tahsisi mümkünse fer' mesabesinde olan müstenbat illet de tahsis edilebilmelidir.⁶⁰

Cessâs'ın zikrettiği bu argümana bir örnek vermek istiyoruz: Allah “Ölmüş hayvan, kan, domuz eti... size haram kılındı.”⁶¹ buyurarak İslâmî usûllere uygun olmayan tarzda kesilen ya da murdar olarak ölen hayvanın haram olduğuna hükmetmiştir. Şâri' tarafından söz konusu hükmün illeti, İslâmî esasların gözetilmemesi veya hayvanın murdar olarak ölmesi olarak belirlenmiştir. O halde bu illetin vaki olduğu her meselede tahrîm hükmü vuku bulacaktır. Ancak Allah umûm bir tarzda belirlediği bu illetin hemen devamında “Kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günah sınırına varmaksızın yiyebilir.”⁶² tahsis edilmiştir.

Müstenbat illet ise müctehidin nassları inceleyerek elde ettiği illetlerdir. Örneğin bir müctehid herhangi bir hükmün hangi vasfın üzerine vazedildiğini araştırarak çabaları sonucunda bir illet belirlemektedir. Söz konusu bu illet umûmîlik ifade ederek bulunduğu her yerde aynı hükmün oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Fakat müctehid bu illetin bulunduğu meselede bir engelin olduğunu ifade ederek illetini tahsis edebilir mi? Cessâs'a göre müstenbat illetten kuvvetli olan mansûs illet Şâri' tarafından bir mâni' sebebiyle tahsis edilebiliyorsa müctehidin çabaları sonucunda ulaştığı illet de tahsis edilebilmelidir. Çünkü asıl mahiyetinde olan mansûs illet bir mâni' sebebiyle sınırlandırılıbiliyorsa fer' olan müstenbat illetler de tahsis edilebilmelidir.⁶³

58) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.359-360.

59) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.360.

60) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.360.

61) 5/Mâide/3.

62) 5/Mâide/3.

63) el-Cesâs, *el-Fusûl*, C.2, s.360.

Cessâs illetin tahsisi hakkında genel olarak dört tane delil öne sürmektedir. Bunlar; illetin tahsisi selevin meselelerine dayandırılması, illetin hükümler üzere emâre olması, isim-illet ve mansûs-müstenbat illet arasında kıyastır. Tabi ki Cessâs argümanlarını kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vererek ele almıştır. Fakat çalışmada muhâliflerin görüşleri hakkındaki düşünceleri ve tenkitleri daha sonra zikredilecektir.

1.5. İletin Tahsisini Kabul Etmeyenlerin Delilleri

Hanefî usûlcülerinden Kerhî, Cessâs ve Debûsî illetin tahsis edilebileceğini savunurken Mâtürîdî, Pezdevî, Serahsî, Ebü'l-Yüsr, Semerkandî (ö. 539/1144) ve Habbâzî (ö. 691/1291)⁶⁴ gibi birçok Hanefî âlimi illetin tahsisi görüşüne karşı çıkmışlardır. Bu âlimlerin sayı bakımından fazlalığı dikkate alındığında mezhep içerisinde kabul görülen görüşün illetin tahsis edilemeyeceği olduğu anlaşılmaktadır. İletin tahsisini kabul etmeyen usûlcüler de bir taraftan kendi delillerini ortaya koyarken diğer taraftan muhaliflerinin argümanları hakkında tenkitte bulunmuşlardır. İletin tahsisini benimsemeyen Hanefî âlimlerinin delilleri şu şekildedir:

1- Serahsî bu konu hakkında kendisine has olarak Kur'ân'dan bir delil getirmektedir. O "De ki: O, bunlardan iki erkeği mi, iki dişi mi, yoksa bu iki dişinin rahimlerindeki yavrularını mı haram kıldı? Eğer doğruysanız bana bilerek söyleyin."⁶⁵ âyeti ile illetin tahsisine cevaz verenlere karşı çıkmaktadır. Serahsî'nin delil olarak zikrettiği bu nass müfessirlere göre müşrik olan Araplar hakkında nazil olmuştur. Bu kimseler adak için ayrılmış dişi deve vb. bazı hayvanların ya da çeşitli meyvelerin yenilmesinin Allah tarafından haram kılındığını ileri sürmüşlerdir. Allah Teâlâ ise bu âyeti ile dişiyle erkeğiyle koyun, keçi, inek ve devenin etinin tüketilmesinin helal olduğuna hükmetmiştir. Allah söz konusu nassda dişi erkek diyerek tüm hayvanların aynı olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Serahsî'nin bu âyeti delil olarak kullanması şu şekildedir. Allah bazı hayvanların haram olduğunu söyleyen müşriklerden bu hükmün sebebini yani illetini istemektedir. Daha sonrasında ise dişi ve erkek şeklinde her hayvanı sayarak bunların neden bu hüküm kapsamına girmediği şeklinde bir soru sormaktadır. Serahsî'ye göre şayet o zamanın müşrikleri illetin tahsisi şeklinde bir düşüncüyü kabul etmiş olsaydılar yani illetin tahsisi câiz olsa idi bu meseleyi de tahsisle izah ederlerdi. Böyle bir durumun mümkün olması söz konusu olsaydı burada illet tahsis edildi diyebilirlerdi. Fakat böyle bir yola gitmeyerek hakir duruma düşmüşlerdir.⁶⁷

64) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.46; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.210; Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.165; es-Semerkandî, *Mizân*, C.2, s.879; el-Habbâzî, Celâluddîn Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer, *el-Muğnî fi Usûli'l-Fikh*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ, Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 2012, s.310-311.

65) *En'âm*/143.

66) İbn Kesîr, Ömer Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Seyyid Muhammed Seyyid ve diğer. Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2005, C.3, s.392-393; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü'l-Tefâsîr*, Mektebetü Yasin, İstanbul, 2010, C.1, s.538-539.

67) es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.210.

2- Serahsî'nin akli delil olarak isimlendirdiği Abdülazîz Buhârî'nin bahsettiği delil şu şekildedir: İlet “şer’ân hükmü gösteren veya gerekli kılan yahut hükmün varlığı ve yokluğu kendisine bağlanılan durum, alâmet, vasıf, mâna, gerekçe”⁶⁸ şeklinde tanımlanmaktaydı. Burada zikredilen husus dikkate alındığında illetin bulunduğu bir yerde hükmün de bulunması aklen mecburidir. Şöyle ki hükmü gerektiren illetin bulunduğu ancak hükmün tahallül ettiği ifade edilmesi aklen mümkün değildir. Çünkü kıyasın sahih olması aslında tespit edilen illetin bulunduğu her fer için aynı hükmü gerekli kılması idi. Bu sebeple illetin tahsisi aklen mümkün değildir. Abdülazîz Buhârî bu durumu bir meselede delilin bulunduğunu ancak bu argümanın söz konusu hadiseye delâlet etmediğini ifade eden kimsenin görüşe benzetmektedir. Şayet illetin tahsisi kabul edilirse birkaç açıdan zıtlık meydana gelir ki bunlardan bir tanesi yapılan illet tanımı ile pratikte olan illetin birbirleri ile çelişmesidir. Diğer mükanaazalar ise ayrı bir delil olarak incelenecektir.⁶⁹

3- Tahsisi kabul etmeyenler tahsisin sıya bakımından neshe, hüküm bakımından istisnaya benzemesinden hareketle illetin tahsisine cevaz verilmesinin mümkün olmayacağına dile getirmişlerdir. Zira bir açıdan neshe diğer açıdan istisnaya benzetilen tahsisle âmm lafızlarda amel etmek mümkünken, illette bu işlemi tercih etmek doğru değildir. Bunun sebebi âmm lafzın ifade edildiği anda tüm fertlerini ihtiva ettiği şeklinde bir düşünce meydana gelmektedir. Fakat sonrasında bu isimlerle asıl kastedilen mânanın belli bir grup için kinaye yoluyla kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Lafızlarda bahsedilen kinaye mümkün iken, illetlerde bu kullanım pek de mümkün olmamaktadır.⁷⁰

İletlerde tahsisinin kabul edilmeme nedeni tahsisin keyfiyeti ile alakalıdır. Tahsis bir yönü ile neshe diğer yönüyle istisnaya benzetilmekteydi. Bu sebeple ilk olarak tahsis delilinin yani muhassısın kat’î bir argüman olması gereklidir. Müctehidin nassları dikkate alarak çabaları sonucunda belirlediği illet yani müstenbat illet kesinlik ifade etmemektedir. Daha sonrasında bir engelin olduğu ve bu mâni’in hükmün oluşmamasına sebep teşkil ettiğini belirtmesi halinde yine kesin bir delil söz konusu değildir. Müctehidin ictihadiyle tayin ettiği âmm olan illet, umûmîlik ifade eden lafızlar gibi kat’î değilken ileri sürdüğü muhassıs da kesin değildir. Bu sebeple kat’î olmayan illetin yine kesin olmayan muhassıs ile tahsisi söz konusu olmayacaktır. Çünkü bu durum müctehidin belirlediği illetin fesâdına sebebiyet verecektir.⁷¹

Tahsis diğer açıdan istisnaya benzetilmekteydi. Şöyle ki istisna cümlesinde kelamla kastedilen istisnadan geriye kalan kısımdı. Örneğin “müşrikleri öldürün ancak zimmiler hariç” denildiğinde sözün anlamı *zimmi hariç geriye kalan müşrikleri öldürün* anlamındaydı. Bunu müstenbat illet için düşündüğümüzde bazı problemlere neden olmaktadır.

68) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.99; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.19; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.243; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.301; Ebû'l-Yüsri, *Ma'rife*, s.200; es-Semerkanî, *Mizân*, C.2, s.818.

69) es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.210-211; Abdülazîz Buhârî, *Kesf*, C.4, s.52.

70) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.52-53; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.211; Abdülazîz Buhârî, *Kesf*, C.4, s.53-54.

71) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.52-53; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.211; Abdülazîz Buhârî, *Kesf*, C.4, s.53.

Müctehid bir illet belirler daha sonrasında bir meselede söz konusu illetini tahsis ettiğini ifade etmesi her müctehidin ichtihadında isabet ettiği fikrine kapı aralamaktadır. Örneğin altının altına mübadelesinde fazlalığın haram olduğu nass ile belirtilmiştir. Mesela müctehid bu hükmün hangi mânaya bina edildiğini araştırarak altında ribanın gerçekleşmesine sebep olan illeti vezni olarak belirlesin. Daha sonrasında yine vezni olan kurşunun mübadelesinde fazlalığı ribâ olarak değerlendirilmezse iki durum meydana gelir. Ya kurşunda fazlalık faizinin gerçekleşmesine engel olan daha güçlü bir illet vardır ki bu ise nass olacaktır. Ya da altında fazlalığın haram olması veznî olmasının dışında bir özellikle olacaktır. İlk seçenek yani daha kuvvetli bir illet olmadığına göre burada veznin dışında bir vasıf daha bulunarak hükmün oluşmasına engel teşkil etmiştir. O halde altın için belirlenen illette bir eksiklik bulunacaktır. Müstenbat illetin tahsisi kabul edilirse her müctehidin görüşü doğrudur eleştirisinin nedeni açığa kavuşmuştur. Şöyle ki müctehid istinbat ettiği illetle bir meselede gerekli hükmü ortaya çıkmadığında *ben illetimi tahsis ettim* diyecektir. Böylece her müctehidin doğruya isabet ettiği kabul edilirken üçüncü bir meselede altının illetine göre mi kurşuna göre mi fetva verileceği de sıkıntılı bir hal olacaktır. Yani bu durum münakazaya sebebiyet verecektir.

4-Tekâfüü'l-edille (Delillerin Eşitliği): Delillerin denkliği/eşitliği mânasına gelen tekâfüü'l-edille illetin tahsisine cevaz vermeyen usûlcülerin zikrettikleri diğer bir kanıttır. Tekâfüü'l-edille geçen maddelerde olduğu üzere delillerin eşit olması sebebiyle çelişkiye sebebiyet vermektedir. Bu tenakuzun şekli sûreten şöyledir: İletin tahsisini kabul edenlere göre kurşun ve altın örneğinde olduğu gibi birinde tahrîm diğerinde ibâha hükmünün oluşmasına zemin hazırlayan illetin aynı olduğunu göz önünde bulunduralım. Çünkü vezni olma illeti sebebiyle altının trampasında fazlalık ve eksiklik haram iken vezni olan kurşunda bu illet nass veya kıyasla tahsis edilerek ibaha hükmü verilmiştir diyelim. Böylece karşımızda iki asıl oluşmuş ve birinde haram diğerinde mubah hükmü meydana gelmiştir. Bu esnada üçüncü yani yeni mesele ile karşılaşılırsa söz konusu bu hadisede hüküm neye göre belirlenmelidir? Zira her iki hükümde asıl mahiyetindedir. Altın asıl olarak kabul edildiğinde bu meselenin hükmü de haram olurken kurşun esas alındığında illet tahsis edilmiş denilip ibaha ile hükmedilecektir. O halde üçüncü meselenin çözümü hususunda deliller birbirine denk kabul edilince hükmüne ulaşılmak istenen olay hususunda münakaza meydana gelmektedir. Çünkü söz konusu meseleye aynı anda haram ve mubah hükümleri verilememekte ve bu hükümlerden biri diğerine tercih edilememektedir. Çünkü her iki hüküm de aynı illet üzerine terettüp etmiştir ki iki asıldan birini seçmek imkânsız hale gelmiştir.⁷² Keza ihramlıyken yırtıcı bir hayvanın öldürülmesinde, saldırgan köpeğe⁷³ kıyasen ceza gerekmez hükmünün illeti yırtıcılık olarak belirlenmesi

72) es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.210-211; Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, C.4, s. 52-55.

73) "*Beş tane hayvan "fasık"dır ki, Mekke'nin harem bölgesinde de öldürülebilir. Bunlar; fare, akrep, karga, çaylak ve yırtıcı köpektir.*" (Bir rivayette: kişi ihramda da olsa bunları öldürebilir.) (Buhârî, *Bedu'l-halk*, 16; Müslim, *Hac*, 9)

durumunda, sırtlan vb. yırtıcı hayvanların öldürülmesinden dolayı da ceza gerekmemesi gerekir. Oysaki bunlardan dolayı ceza gerekmektedir.⁷⁴

İlletin tahsisini kabul etmeyen âlimler bu nedeni yani tekâfüü'l-edilleyi delil olarak sunarak görüşlerini desteklemiş ve tahsise karşı çıkmışlardır.

5-Semerkindî ise yukarıda değinilen illetin tahsisi ile müstenbat illetlerdeki tearuzun şer'î nasslarda da meydana geleceğini belirtmiştir. Asıl itibariyle tekâfüü'l-edille mad-desinin devamı niteliğinde olan bu itiraza göre ise müstenbat illetlerde böyle bir durum oluşursa, herhangi biri de şer'î nasslarda da böyle bir durumun oluştuğunu ifade edebilecektir. Şöyle ki müstenbat illetlerde deliller denk olup biri diğerine tercih edilemezse biraz önce dile getirilen durumda olduğu gibi üçüncü meselenin hükmü hususunda münaka-kaza oluşacaktır. Bu ise ileri planda şer'î nassların arasında bir çelişkinin olduğu şeklinde bir sonuca götürmeye zemin hazırlayacaktır. Bu sebeple illetin tahsisine cevaz verilmesi doğru bir görüş değildir.⁷⁵ Ayrıca Ebü'l-Yüsr, İmam Mâtürîdî'nin de (ö. 333/944) illetin tahsisi hakkında bu açıklamalara benzer şekilde itiraz ettiğini nakletmektedir.⁷⁶

6- Pezdevî ve Serahsî tahsis görüşünü benimseyen âlimlerin hükmün oluşmasına engel teşkil edeceğini ifade ettikleri beş gerekçeyi dile getirmişlerdir. Ancak Serahsî bu engelleri zikrettikten sonra bu mâni'lerle illetin oluşmadığını dile getirmektedir. Ona göre söz konusu engellerle illette bir ziyade ya da noksanlık zuhûr ettiğinden bu mâni'ler hükmün değil illetin oluşmamasına sebep teşkil etmişlerdir.⁷⁷ Bu hususu illetin tahsisini kabul etmeyenlerin delili olarak ele alma nedenimiz Ebü'l-Yüsr'ün da söz konusu engelleri zikretmemiş olsa da konuyu açıklama tarzının Serahsî gibi olması sebebiyledir. Şöyle ki Ebü'l-Yüsr çeşitli örnekler zikrederek bu meselelerde illetin tahsis edildiği bu sebeple hüküm oluşmadığı şeklindeki düşüncüyü eleştirir. Ona göre söz konusu hadise-lerde noksanlık veya ziyade nedeniyle illet sahih bir şekilde meydana gelmemiş ve doğal olarak illette meydana gelen hüküm de oluşmamıştır. Ebü'l-Yüsr bu duruma örnek olarak bekâr kimsenin zina etmesini zikretmektedir. Zina yapan kimse muhsan yani evli ise recm cezası verilmektedir. Yani recmin illeti, muhsan olunmasıdır. Şayet bekar kişi zina yaparsa farklı bir ceza verilecektir ancak recme hükmedilemeyecektir. Burada söz konusu hükmün oluşmaması illetin yani muhsan olma vasfının eksikliği iledir. Bu nedenle örnekte illetin tahsisi değil, illette aranan vasfın eksikliği söz konusudur. Sonuç olarak recm hükmü illetin varlığıyla tehallûf etmemiş bilakis illetin yokluğu sebebiyle meydana gelmemiştir.⁷⁸

Pezdevî ve Serahsî söz konusu beş engeli hissî ve hükmî açıdan örneklendirerek şöyle ifade etmişlerdir:

74) bdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, C.4, s. 54.

75) es-Semerkindî, *Mizân*, C.2, s.881.

76) Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.167.

77) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.48-51; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.210-213.

78) Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.168.

1- Yayın girişinin veya okun ucunun kırılması ok atma eyleminin meydana gelmesine engeldir. Bu durumda illetin asıl itibari ile oluşması mümkün değildir. Bu kısma hükmen örnek ise hür kimsenin satılmasıdır ki burada illet esas olarak meydana gelmemiştir.

2- Yaydan çıkan ancak duvar gibi hedef ile ok arasında bir engel bulunan durumda illetin oluşması yani tamamlanması imkânsız olmaktadır. Bu kısmın hükmî misaline fuzûlînin gerçekleştirdiği akit zikredilebilir. Çünkü bu kimse sahip olmadığı ama müte-kavvim olan bir malı sattığı için mülk sahibinin izni gereklidir ki bu ise akdin tamamlanmasına engel teşkil etmektedir.

3- Okun hedefe ulaşması fakat zırh veya kalkan vasıtasıyla engellenmesi halinde ok asıl amacı öldürme ya da yaralama hedefini gerçekleştirmediğinden burada hüküm bağ-lanamamıştır. Bu kısmın hükmî misali akitlerdeki muhayyerliklerdir. Çünkü muhayyerlik akdin asıl amacı olan mülk edinme hükmünün başlamasına engel teşkil etmektedir.

4- Okun hedefe ulaşması ve bunun sonucunda yaralanması fakat kişinin tedavi olarak sıhhatine kavuşması hükmün tamamlanmasının önünde bir engeldir. Bu kısmın hükmî misali görme muhayyerliğidir. Zira görme serbestliği oluşturulan akdin tamamlanmasının önünde bir engeldir. Bu muhayyerlik müşterinin malı gördüğü ana kadar mülk edinme hükmünün tamamlanmasının önünde bir engel teşkil etmektedir.

5- Bu ise okun hedefe ulaşması bunun sonucunda ciddi bir yaranın meydana gelmesi fakat uzun süren bir tedaviyle yaranan şahsın sağlığına kavuşması şeklinde hükmün bağ-layıcılığına mâni'dir. Bu kısmın hükmî misali ise akdin bağlayıcılığına engel teşkil eden kusur muhayyerliği zikredilebilir. Zira bu muhayyerlik ile sahih olarak gerçekleşen bir akid bağlayıcılığını yitirmektedir.⁷⁹

Serahsî bu engellerin hükmün oluşmasına değil, illetin oluşmasına engel olduğunu belirterek söz konusu mâni'leri kendi lehinde delil mahiyetinde ele almıştır.

Sonuç olarak illetin tahsisini kabul etmeyen usûlcüler bizim altı madde halinde yer verdiğimiz delilleri zikretmişlerdir. Delillerin tasnifi hususunda söz konusu argümanların sayısı artıp eksilebilir ancak genel olarak illetin tahsisine bu hususlar üzerinden karşı çıkıldığı görülmektedir. Bu usûlcülere göre illetin tahsis edilmesine ihtiyaç duyulmama-kta ayrıca bu işlem illetler hususunda bazı problemlere sebep olmaktadır. Tahsise cevaz vermeyen usûlcülerin yaklaşımlarında genel olarak söz konusu işlemle muârazanın ya-sanacağı gerekçesi ve bu görüşün Mu'tezililerce savunulduğu için uzak durulması fikri göze çarpmaktadır.

1.6. İletin Tahsisi Hakkındaki Görüşlerin Mukayesesi

Yukarıda illetin tahsisini kabul eden Cessâs'la bu görüşe karşı çıkan Hanefî usûlcüle-rinin delilleri kendi bakış açısından ele alınarak zikredildi. Her ne kadar Cessâs'la diğer Hanefî usûlcüler aynı dönemde yaşamamış olsalar da Cessâs'ın kendi döneminde yapılan itirazlara burada yer vermek istiyoruz.

79) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.48-51; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.210-213.

Cessâs illetin tahsisini kurucu imamların çeşitli fetvalarına ve ilk dönem Hanefî âlimlerine dayandırmıştı. Ancak Serahsî ve Ebü'l-Yüsr buna karşı çıkmış ve bu hususun doğru olmadığını iddia etmişlerdir. Hatta Serahsî illetin tahsisinin ehli sünnet ve selevin mezhebine uygun olduğunu söyleyen kimselerin büyük hata içinde olduklarını dile getirmiştir.⁸⁰

Cessâs hükümlerin birer emâre olduğunu bu sebeple tahsis edilebileceği belirtirken tahsise karşı çıkan fakihler bu düşünceye aklî açıdan delil getirmişlerdi. Ayrıca illetlerin emâre olduğunu hükümlerin mutlak vazedicisinin Şâri' olduğunu kabul ettiklerini ifade etmişlerdir. Fakat Şâri'in illetleri hükümlere alâmet kılmasının kullar açısından olduğunu aksi takdirde hükümlerin nelerin üzerine oluşturulduğunu bilinemeyeceğini belirtmişlerdir. Bu sebeple onlar illetlerin yalnızca Allah ve Resûlü tarafından tahsis edilebileceğini belirtmişlerdir. Bunun neticesinde ise mansûs illetlerin tahsisinin câiz, müstenbat illetlerin tahsisinin ise câiz olmadığına hükmetmişlerdir.⁸¹

Cessâs'ın illeti tahsisi hakkında diğer bir delili ise illet ile ismi kıyas etmesi şeklindedir. Ona göre hakikatte her ikisi de birer emâre ve alâmet olup müsemma ve hükümler üzerinde bir etkisi yoktur. Bu sebeple illet de tahsisine izin verilen isimler gibi tahsis edilebilmelidir. Tahsise cevaz vermeyen âlimler ise illet-isim farkını tahsisin keyfiyeti üzerinden açıklayarak illetin tahsisinin mümkün olmayacağını belirtmişlerdir.⁸²

Cessâs'ın son olarak zikrettiği kanıtı ise yine bir kıyas işlemidir. Ona göre Şâri' tarafından belirtilen illetler yani mansûs illetlerin tahsisi câiz ise müstenbat illetlerin de tahsisi câiz olmalıdır. Çünkü müstenbat illetler mansûs illete nazaran birer fer' konumundadır. Asıl olan mansûs illet tahsis ediliyorsa o halde fer' olan müstenbat illet de câiz olmalıdır. Tahsise cevaz vermeyenlere göre ise nasslarda tahsisin câiz olması ilk olarak Şâri' tarafından gerçekleştirildiği içindir. Ayrıca söz konusu illetler müstenbat illetler gibi zannî değil kesindirler. Bu sebeple tahsisi mümkündür. Müstenbat illetin gerektirdiği hükmü ortaya çıkarmaması onun fesadına delalet etmektedir.⁸³

Cessâsta, kendisinden sonra gelen Serahsî'nin delil olarak kullandığı âyet kullanılmaktadır. Ayrıca Pezdevî, Abdülazîz Buhârî gibi tahsise cevaz vermeyen usûlcüler de söz konusu nassa yer vermemişlerdir.

Yine Serahsî'nin aklî delil olarak zikrettiği argümana göre hükmün tahallüfü aklen mümkün değildir. Böyle bir durumda çelişki meydana geleceğini belirtmiştir. Cessâs bu konu hakkında bir şey söylemese de Abdülazîz Buhârî bu mesele hakkında bir örnek vermektedir. Bu misale göre ateş yakıcı olup aklen önüne gelen her şeyi yakması gerekmektedir. Ancak ateş Hz. İbrahim örneğindeki gibi yakıcı özelliğini yani yakma hükmünü

80) es-Serahsî, *Usul*, C.2, s.208; Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, C.164.

81) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.45-51; es-Serahsî, *Usul*, C.2, s.208.

82) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.52-53; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.211; Abdülazîz Buhârî, *Kegf*, C.4, s.53-54.

83) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.52-53; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.211; Abdülazîz Buhârî, *Kegf*, C.4, s.53.

yitirebilir. Bu ise hükümlerin kimi zaman illetin varlığına rağmen hükmün ortaya çıkmasına delil teşkil etmektedir. Başka bir misal olarak ise kış günü koyu siyah bir buluttan yağmur yağması beklenir. Zira kış günü siyah bulut yağmurun illetidir. Ancak tüm bunlara rağmen hüküm nazîresinde olan yağmur yağmayabilir.⁸⁴ Bu iki örneğin Cessâs açısından düşünülmesi halinde muhaliflerinin bir deliline cevap veriş olacaktır.

İlletin tahsisine cevaz vermeyenlerin en çok üzerinde durdukları husus olan tekâfüü'l-edille ve muâraza hakkında Cessâs az da olsa bir açıklamada bulunmuştur. Cessâs tekâfüü'l-edille yani aynı anda zıt hükümler bulunduran bir illet hakkında usûlcüleri iki kısma ayırıp her bir gruba ayrı cevap vermektedir.

Birinci gruba göre iki farklı illetin aynı mesele hakkında aynı anda zıt iki hükmü ifade etmesi câiz değildir. Bu âlimler söz konusu illetlerden sadece birisinin sahih olacağını bunun ise delil yoluyla gerçekleşeceği görüşündedirler. O halde bu kimseler bir illetin diğerine üstünlüğünün delil ile olacağını ve bu zıtlığın imkânsızlığını kabul etmiş olacaktırlar. Böylece delillerin birbirine denk olmadığını kendileri ifade edeceklerdir.

İkinci gruba göre ise bir delil olmaksızın bir meselede birbirine zıt hükümler ihtiva eden iki illetin bulunmasına cevaz verenlerdir. O halde bu kimselere göre müctehid iki illetten birini seçme hususunda muhayyerdir. Bu serbestliği tanıyan ikinci gruba göre delillerin denkliği şeklinde bir itirazda pek makul değildir.⁸⁵

İlletin tahsisi meselesinde en temel husus şöyledir: Tahsise cevaz verenlere göre illetin icâb ettiği hükmün tahallüfü illetin amel etmesine mâni' olan bir sebeple yani illetin tahsisi nedeniyledir.⁸⁶ İletinin tahsisine karşı çıkanlara göre ise söz konusu meselede illet sahih olarak meydana gelmemiş bu sebeple hüküm oluşmamıştır.⁸⁷ Tahsise karşı çıkanlar illetin tahsis edildiği söylenen meseleler hakkında istihsândan bahsetmişlerdir. Onlara göre bir illet ancak istihsana gidildiğinde kendisiyle amel edilmez. Bu durumda kıyas terk edilerek istihsan ile amel edilmektedir. Hanefî usûlcülerine göre kıyas; Kur'ân, Sünnet, İcma' ya da zarûret sebebiyle terk edilerek istihsana başvurulur. Zira söz konusu dört delille tespit edilen illet rey ile ortaya konulan illetten daha kuvvetlidir.⁸⁸

Böylece illetin tahsisine cevaz vermeyen Hanefî usûlcülerine göre bu konuda iki durum oluşmuştur. 1- İletinin tahsis edildiği söylenen yerlerde illet bir eksiklik ya da fazlalık sebebiyle sabit olmamıştır. 2- Kıyasa gidilmeyen yerler tahsis değil istihsan nedeniyledir.

İlletin tahsis edilebileceğini savunan Cessâs bu görüşüyle birlikte ilk anda illetin takyidi mümkünse mukayyed bir hale getirilmesi gerektiğini belirtiyor.⁸⁹ Cessâs'ın bu ifa-

84) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.47.

85) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.363-364.

86) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.356.

87) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.54-56; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.213; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.59.

88) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.56; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.213; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.56.

89) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.356-357.

desi tahsis görüşünü benimsemeyen âlimlerin illetteki noksanlık ya da ziyadelik halinde amel edilmez şeklindeki ifadelerine benzemektedir. Mesela Ebü'l-Yüsr buna unutan kimşenin oruçlu halde bir şeyler yemesini zikretmiştir. Oruç tutan kimse bu ibâdetin gereği belli vakitler arası yemek yemesi yasaktır. Şayet bilerek yemek yerse orucu bozulacaktır. Fakat kişi unutarak bir şey yiyecek olursa gelen nass⁹⁰ sebebiyle bu kimsenin orucu bozulmamaktadır. Unutan kimse için illet kasten yememek şeklinde belirlenecek olursa bu hükme hata ile yemek yiyen kimse de girecektir. Burada belirlenen illet, tahsis edilmeden Cessâs'a göre takyid edilerek, diğer Hanefîlere göre ise illetteki bir eksiklik sebebiyle hataen yemek yiyen kimse için geçersiz olacaktır. Buna göre unutan kimse hakkındaki hükme alâmet kılan illet kasten ve hataen olmayarak yenilen şeylerde oruç bozulmaz denilirse illet tahsis edilmeden kullanılmaya devam edilecektir.⁹¹

İlletin tahsisi meselesinde diğer bir husus ise Hanefî usûlcülerin kelâmî duruşlarıdır. Tahsise cevaz vermeyen usûlcüler söz konusu işleme onay vermeyi Mu'tezile'ye meyletmek şeklinde algılamışlardır. Bu sebeple konuyu fıkıh metodolojisi bağlamında olduğu kadar kelâmî açıdan da ele almışlardır. Onlara göre tahsise cevaz vermek her müctehidin hakikatte doğruya isabet ettiği görüşünün kabul edilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu sebeple fıkıh usûlü açısından makbul olmayan bir görüş ve yaklaşım itikâdî olarak da doğru olmayacaktır. Kelâmî esasları dikkate alan usûlcüler illetin tahsisinin Ehl-i Sünnet'in prensiplerine aykırı bularak, bu görüşün savunulmasına karşı çıkmışlardır.⁹²

İlletin tahsisine cevaz vermeyen Ebü'l-Yüsr, tahsise olumlu bakan Hanefî usûlcülerinin Mu'tezilî'ye meylettikleri şeklindeki ifadeyi doğru bulmamaktadır. Tahsise cevaz vermeyenlerinin konu hakkında diğer bir meselesi ise *istitâattır*. İstitâat istilâhî olarak "kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç"⁹³ şeklinde tarif edilmiştir. Abdülazîz Buhârî'nin, Ebü'l-Yüsr'dan naklettiğine göre illetin tahsisi problemi istitâat meselesi ile alâkalıdır. Mu'tezilîler istitâatın eylemden önce de mevcut olduğunu savunmuşlardır. Bu husus ise kulun fiilini kendi ihtiyari ile gerçekleştiriyor demektir. Bu görüşün doğal sonucu olarak Mu'tezilîler "kul kendi fiilinin yaratıcısıdır" demişlerdir. Ehl-i Sünnet'e göre ise istitâat, eylemle birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu görüşün illetin tahsisini kabul edenlerle ilişkisi şöyledir: İlletin tahsisine cevaz verenler, illetin varlığını kabul etmekle birlikte bir mâni' nedeniyle hükmün tahallüf ettiğini savunmaktalar. Mu'tezilîlerce kişi istediği eylemi gerçekleştirmeye güç yetirebildiği halde bir engel nedeniyle bu fiilin gerçekleştirilememesi ni illetin (istitâatin) yokluğu ile değil, mâni' olan vasfa izafe etmişlerdir.⁹⁴

90) Buhârî, Savm, 26.

91) Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s.168.

92) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.53; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.212.

93) Yavuz, Y. Ş, "İstitâat", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, C.23, s.399-400.

94) Ebü'l-Yüsr, *Ma'rife*, s. 166-167; Abdülazîz Buhârî, *Kef*, C.4, s.55.

Bu bilgilerle tahsise cevaz veren kimse her müctehid doğruya isabet etmiştir ve istitâat görüşünü kabul etmesi gerektiği belirtilmiştir.⁹⁵ Ancak Ebü'l-Yüsr “Ben, illetin tahsisini kabul eden kişiyi, Mu‘tezile ekolüne nispet etmem. Zira illetin tahsisine cevaz veren kimse bunun istitâat fikriyle ilgili olduğunu bilemeyebilir... Ancak bu görüş bizim memleketimizde Mu‘tezile’nin şîârından olunca bundan kaçınmak elzemdir...”⁹⁶ demiştir.

Özetle Ebü'l-Yüsr illetin tahsisine cevaz veren özellikle Kerhî ve Cessâs gibi Hanefî usûlcülerini Mu‘tezilî düşünceye meylettikleri şeklindeki düşünceye karşı çıkmaktadır. İletin tahsisini kelâmî açıdan ele alan Ömer Yılmaz araştırmasının sonucunda söz konusu görüşün kabul edilmesi ile Mu‘tezile mezhebinin bazı görüşlerine meyledildiği şeklindeki görüşü doğru bulmamaktadır.⁹⁷

Sonuç olarak her iki grup da kendi görüşlerini güçlendirecek deliller zikretmişlerdir. Arada var olan bu ihtilaf teorik olup pratiğe bir yansımaya bulunmamaktadır. Bu hususu Abdülazîz Buhârî şu şekilde özetlemektedir: “Hükümün farklılaştığı meselelerde (yani illetin icâb ettiği hükümün tahallüfünü) onlar (Kerhî, Cessâs ve Debûsî gibi tahsisi benimseyenler) bir engelle ilişkilendirirlerken, biz (illetin tahsisine karşı çıkanlar hükümün meydana gelmemesini) illetin yokluğu ile ilişkilendiririz.”⁹⁸

2. İstihân ile İletin Tahsisi Arasındaki Bağ

2.1. İstihân’ın Tanımı

Sözlükte “güzel, iyi, güzel addedilen, rağbet edilen, sevilen ve güzel olduğuna inanılan şey”⁹⁹ anlamlarına gelen istihân hakkında Hanefî âlimleri çeşitli tariflere yer vermişlerdir.

İstihân hakkında günümüze ulaşan ilk tarif Kerhî’ye aittir. Ona göre istihân “kişinin bir meselede daha kuvvetli bir sebebi dikkate alarak benzeri meselelerde kabul edilen hükmü vermekten vazgeçmesidir.”¹⁰⁰

Cessâs’a göre istihân “kendisine nispetle üstünlüğü bulunan bir delil nedeniyle kıyasın terkedilmesidir.”¹⁰¹ Debûsî’ye göre istihân “açık kıyasla çelişen bir çeşit delildir.”¹⁰² Serahsî’ye göre ise istihân “üzerinde iyice düşünmeden önce anımsanan celf kıyasa ay-

95) Ebü'l-Yüsr, *Ma‘rife*, s.166.

96) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.55.

97) Yılmaz, Ömer, “İletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu‘tezilî Olmak Mıdır?”, *Diyanet İlmî Dergisi*, C.53, S.3, 2017, s.68.

98) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.59.

99) İbni Manzûr, *Lisân*, C.2, s.877; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.3; İbrahim Mustafa ve diğer, *Mu‘cem*, s.174; Bardakoğlu, Ali, “İstihân”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C.23, s.339.

100) Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.4.

101) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.344.

102) ed-Debûsî, *Takvîm*, s.419.

kırı delildir ki, meselenin hükmü ve bunun genel kurallardan benzerleri üzerinde iyi düşünülükten sonra bu muhalif delilin daha kuvvetli olduğu ortaya çıkar ve onunla amel etmek gerekir.”¹⁰³

Yer verilen tanımlar dikkate alındığında istihsanı İslâm hukuk metodolojisinde müctehidin bir meselede icmâ, zaruret, örf, maslahat, hafî kıyas gibi özel ve daha kuvvetli bir delili esas alarak söz konusu meselenin misallerinde takip edilen genel kuraldan ve zihne ilk gelen çözümden vazgeçerek, hukukun amacına daha münasip kabul ettiği başka bir hükmü vermesi şeklinde izah etmek mümkündür.¹⁰⁴

Mesela İslâm borçlar hukukunda ma'dum yani hali hazırda ortada olmayan bir malın satılması yasaktır. Böyle bir mal üzerinden akid gerçekleştirilmesine izin verilmemektedir. Fakat paranın peşin malın vadeli olarak teslim edilmesi şeklinde gerçekleştirilen ve selem ya da selef akdi olarak isimlendirilen bu işleme izin verilmiştir. Şöyle ki selef akdiyle gelecek senenin mahsulü satılmaktadır. Oysaki selem akdi henüz ortada olmayan bir mal üzerinden gerçekleştirildiğinden yasak olması gerekmektedir. Çünkü ma'dum malın satımını yasaklayan illet, selemde de bulunmakta ve kıyas yolu ile aynı hükmü icâb etmesi gerekmektedir. Fakat Hz. Peygamber “*Selem yoluyla satış yapan bunu belirli ölçüye, belirli tartıya göre ve belirli süre tayin ederek yapsın*”¹⁰⁵ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bu haberinden hareket eden Hanefî usûlcüleri söz konusu akde, genel kuralın aksine daha güçlü bir delille farklı bir hüküm vermişlerdir. Kıyas esas alınmış olsaydı selem akdi de câiz olmayacaktı ancak selef hakkındaki illet bu illetten daha güçlü olduğundan istihsan ile belirlenen hüküm kabul görmüştür.¹⁰⁶

İstihsanın doğru bir yöntem olup olduğu hakkında mezhepler arasında tartışma bulunmaktadır. Fakat bu ihtilafların çoğunluğu istihsanın ismi ile ilişkilendirilmektedir. Hanefîlerin istihsan olarak isimlendirdiği bu yöntem diğer mezhepler tarafından ya başka bir adla kullanılmakta ya da istihsan ile ulaşıldığı belirtilen hüküm başka bir yöntemle ulaşılmaktadır.¹⁰⁷ Bu tartışmalara girmeden Hanefî usûlünde istihsanın keyfiyetini ve illetin tahsisi ile istihsanın bağıını ele almak istiyoruz.

2.2. Hanefî Âlimlerine Göre İstihsân'ın Çeşitleri

Cessâs, Pezdevî, Serahsî gibi önde gelen Hanefî usûlcüleri istihsanı iki kısma ayırmışlardır. Debûsî ise istihsanı dört kısımda ele almıştır.¹⁰⁸ Pezdevî ve Serahsî yapmış oldukla-

103) es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.200.

104) Bardakoğlu, “İstihsan”, C.23, s.339.

105) Ebû Dâvûd, *Büyû'*, 55; en-Nesâî, *Büyû'*, 63.

106) Molla Civen, *Nûru'l-envâr*, C.2, s.283; el-Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, nşr. Abdülkerîm 'Atâ, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, Dimaşk, 2002, s.234.

107) Detaylı bilgi için bk. Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.3-6; Bardakoğlu, “İstihsân”, C.23, s.339-342; Heyet, *el-Mevsûâtü'l-fikhiyye*, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1983, C.3, s.218.

108) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.344; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.420; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.3-4; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.200; Abdülazîz Buhârî, *Keşf*, C.4, s.3.

rı tasnifte illetin tesir yani geçişli olup olmaması özelliğini esas alırken Debûsî bu ayrıma ihtiyaç duymamıştır.¹⁰⁹ İstihsanın kısımları şu şekildedir.

1- Gizli kıyas yoluyla istihsan: Hanefî âlimlerinin *el-kıyasü'l-hafî* olarak isimlendirdikleri ve *gizli dahi olsa etkisi kuvvetli olan* şeklinde tasnif ettikleri istihsanın bir nev'idir. Bu tür istihsan fer' menzilesinde olan bir meselenin bazı vecihleriyle iki asıla da benzerliği halinde gerçekleşir. Bu durumda fer' üzerinde çok düşünülmeden birinci asıla gidilecek olursa buradaki kıyas şeklen uygunluğu ve akla gelen ilk olması hasebiyle bu asıla benzemektedir. Fakat dikkatli düşünüldüğünde bu kıyasta hükmün sevk sebebi açısından iki mesela arasında bağlantı kurulamamaktadır. Fer' üzerinde çok düşünülmediğinde şekil açısından ve hatıra ilk gelen kıyas bağlamından ikinci asla benzemektedir. Fakat bu kıyas itina ile incelendiğinde fer' ile asıl arasında hükmün sevk sebebi bağlamındaki benzerlik fark edilmektedir. Bu durumla karşılaşılması halinde gizli olan benzerlik esas alındığından istihsanın bir çeşidi olan hafî kıyasa gidilmiştir.¹¹⁰

Hanefî furu' fıkında bu kısma dair birçok örnek bulunmaktadır. Mesela adam eşine *hayız olursan boşsun* der, kadın da *hayız oldum* derse talak gerçekleşir. Asıl itibariyle böyle bir durumda diğer meselelere kıyasla kadından delil istenmesi ya da erkeğin bunu ikrar etmesi beklenmektedir. Örneğin kişi eşine *şu eve girersen boşsun* der, kadın da *girdim* derse talak gerçekleşmez. Çünkü kadının bu eylemi ispat etmesi ya da erkeğin ikrar etmesi gereklidir. Aksi takdirde boşama hükmünün gerçekleşmeyeceği benimsenmiştir. Bu meselede ise hayzın kadının bilgisi dâhilinde olması sebebiyle gizli ama etkisi kuvvetli olan hafî kıyasa gidilmiştir. Çünkü "Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz."¹¹¹ şeklinde gelen nass ile kıyasın önünde bir engel oluşmuştur. Bu sebeple istihsan tercih edilmiştir.¹¹²

Diğer bir örnek olarak yırtıcı kuşların artık suyunun hakkındadır. Yırtıcı kuşların etlerine kıyasla artık sularının da necis olması gerekir. Fakat bu meselede gizli kıyasa gidilerek bu hayvanlarının artıklarının necis olmadığına hükmedilmiştir. Bu hükmün benimsenmesi istihsan yoluyla olmuştur. Çünkü bu hayvanların sularını gagaları ile içmeleri dik-kate alınmış ve gaganın kemiğe kıyasla necis olmadığı ifade edilmiştir. Buna göre diğer yırtıcılar suyu dilleri ile içtiklerinden necaset suya bulaşırken kuşların gagası ile içmeleri ve gaganın temiz hükmünde olması bu hükmün asıl etmeni olmuştur. Ayrıca Serahsî'ye göre kuşlar insanların etrafında çokça gezdiklerinden kedilere kıyas yapılmalıdır. Çünkü kedinin artığı nass¹¹³ ile temiz olarak belirlenmiş ve bu hükmün illeti kedinin insanların etrafında gezinmesi ve ondan kaçınmanın zorluğu dikkate alınarak belirlenmiştir.¹¹⁴

109) El-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.14; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.206.

110) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.344; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.422-421; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.4, 8-9; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.203-204.

111) 2/Bakara/228.

112) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.344.

113) Ebû Dâvûd, Taharet, 38.

114) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.9-10; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.204; Molla Civen, *Nûru'l-envâr*, C.2, s.285.

Hafî kıyasın özelliği bu meselelerde belirlenen illetin geçişlik (ta'diye) özelliğine sahip olmasıdır. Yani istihsanın bu nev'inde belirlen illet başka bir fer'e geçerek aynı hükmü ortaya koyabilmektedir.¹¹⁵ Örneğin biraz önceki örnekte boşamanın kadının hayzı bittiği şeklindeki cümlesi üzere gerçekleştiği görülmüştü. Burada illet hayzın son bulmasının sadece kadın tarafından bilinmesiydi. Bu illetin bulunduğu başka bir meselede de söz konusu hüküm yani delil ve ikrara ihtiyaç duyulmadan kadının sözü doğrultusunda hareket edileceği ortaya çıkacaktır. Mesela iddet bekleyen bir kadın hayız olduğunu ve bununla iddetinin tamamlandığını söylerse sözü kabul edilir.¹¹⁶

2. İstisna tarikiyle istihsan:¹¹⁷ Hanefî usûlcüleri istihsanın bu kısmını isimlendirme hususunda ihtilaf etmişlerdir. Cessâs bu kısma *illetin bulunmasına rağmen tahsis edilme-si* şeklinde izah etmiştir.¹¹⁸ Debûsî üst bir başlığa yer vermeden istihsanı dört kısma ayırmıştır. Bunlar; nass, icmâ ve zaruret yoluyla istihsan şeklindeki üç çeşidi diğer âlimlerce bu başlık altında incelemişlerdir.¹¹⁹ Pezdevî ve Serahsî istihsanın bu nev'i için etkisi zahir olan fesat vechi gizli olan şeklinde bir tanımlama yapmaktadırlar.¹²⁰

İstihsanın bu kısmında nass, icmâ ya da zarûret sebebiyle asıl hüküm benimsenmediği hususunda Hanefî usûlcülerin ittifakı vardır. Yapılan isimlendirmelerden anlaşılacağı üzere asıl hükümden vazgeçilip istihsana gidilmesi farklı şekillerde açıklanmıştır. Örnek-lere ve âlimlerin konu hakkında düşüncelerine yer vermeden şu husus hatırlatılmalıdır. Cessâs'a göre bu kısımda genel kuralın yani kıyasın tercih edilmemesi illetin tahsisıyla, Pezdevî ve Serahsî'ye göre illetin oluşmasına engel olan bir sebeptir.¹²¹

A- Nass sebebiyle istihsan: Kıyas bazen nass sebebiyle terk edilmektedir. Âlimler bu kısma birçok örnek zikretmişlerdir. Çalışma gereği mümkün oldukça tüm müellifler tarafından ortak olarak zikredilen örneklere yer vermeye gayret edilecektir. Bu konu hakkında selem, kira akdi, oruçlu iken unutarak bir şeyler yiyen kimsenin durumu örnek olarak zikredilebilir. Mesela oruçlu kimse unutarak bir şey yerse ibâdetin rûknünü yerine getirmemiş olmaktadır. Bunun gereği kasten bir şeyler yiyen kimseye kıyasla orucu bozulmalıdır. Fakat oruçlunun unutarak bir şey yiyip içmesi halinde orucunun bozulmayacağı şeklinde vârid olan nassla¹²² ibâdetin rûknü mevcut kabul edilmiştir. Yani kıyastan istihsana rücû edilmiştir. Cessâs'a göre burada kıyasın hükmünün oluşmaması illetin tahsis edilmesidir. Yani oruçta imsakı bozacak bir fiil bu ibâdetin fesâdına yol açar şeklindeki genel illetten

115) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.14; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.206.

116) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.345.

117) Genel olarak âlimlerim yapmış oldukları ismi kapsamı açısından bu şekilde isimlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Bardakoğlu "İstihsan", C.23, s.343.

118) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.344.

119) ed-Debûsî, *Takvîm*, s.420-421.

120) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.4; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.203.

121) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.344; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.10-11; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.208.

122) Buhârî, *Savm*, 26.

nass sebebiyle unutan kimsenin durumu tahsis edilmiştir.¹²³ Pezdevî ve Serahsî'ye göre ise bu örnekte genel yani kıyas yoluyla oluşacak hükmün meydana gelmemesi illetin oluşmaması sebebiyledir.¹²⁴

B- İcmâ sebebiyle istihsan: Kıyas yani genel hüküm kimi zaman ise icmâ nedeniyle terk edilmektedir. İslâm borçlar hukukunda mevcut olmayan bir malın satımı yasaklanmıştır. Buna örnek olarak insanların bir ustaya kendileri için bir şeyler yapması için sipariş vermeleri zikredilebilir. Siparişte yani istinâ' akdinde mal mevcut olmadığı halde bir ödeme yapılmaktadır. Oysaki İslâm hukukunda ortada olmayan bir mebi'in satımı câiz değildir. Bu olaya şahit olan Sahâbe ve tâbiîn'in önde gelen âlimleri ıstisnâ' akdi olarak isimlendirilen bu uygulamaya karşı çıkmamışlardır. Bunun üzerine ıstisnâ'ın câiz olduğu hususunda icmâ' tahakkuk etmiştir. Bu örnekte kıyasla ıstisnâ' akdinin sahih olmaması şeklindeki genel hükümden vazgeçilerek istihsan ile bu uygulamaya cevaz verilmiştir.¹²⁵ Bu kısımda da Cessâs'a göre ıstisnâ' akdinin câiz olması illetin tahsisi ile gerçekleşirken, Pezdevî ve Serahsî'ye göre illetin yokluğu ile tahrîm hükmü meydana gelmemiştir.¹²⁶

C- Zaruret sebebiyle istihsan: Kıyasın gerektirdiği hükümden bazen ise zaruret gerekçesi ile istihsana gidilir. Cessâs zaruret için özel bir başlık ya da kısım ayırmamıştır. O bu kısma dair örnekleri icmâ' başlığı altında ele almıştır. Diğer Hanefî usûlcüleri bu hususta bir ayrıma gitmişlerdir. Zaruret nedeniyle istihsana havuz ve kuyuların temizlenmesi ayrıca bir mekândaki pisliğin izale edilmesi örnek olarak zikredilebilir. Şöyle ki kuyu veya havuz tarzı bir yere necis bir şey düşerse suya karışma gerekçesi ile düşen şeye göre belli bir miktarla söz konusu yerlerin temiz olacağına hükmedilmiştir. Oysaki kuyudaki suyun tamamı birbirine karıştığı halde belli bir kısmı çıkarılarak temiz hükmünü alması kıyasen doğru değildir. Fakat zaruret sebebiyle istihsana gidilerek su temiz kabul edilmektedir. Aynı şekilde bir yüzeyde yer alan necaset temizlenmek amaçlı yıkandığında dökülen su necasete isabet ettiği anda necis hükmünü alacaktır. Zira necasete temas eden su da buradaki pislikten etkilenmiştir. Burada da aynı şekilde hüküm zarureten istihsanla benimsenmiştir.¹²⁷ Zaruret sebebiyle istihsanda da Cessâs'a göre illet tahsis edilmiş, Pezdevî ve Serahsî'ye göre illet oluşmamıştır.

Buraya kadar zikredilen kısımlar ilk dönem Hanefî usûlcüleri her ne kadar meselelerin izahı noktasında ihtilaf etseler de tüm kısımlara yer vermişlerdir. Fakat Cessâs burada bir kısma daha yer vermiştir. Cessâs'ın yer verdiği örnek diğer usûl eserinde zikredilmemiştir.

123) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.352-353.

124) el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.10-11; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.208.

125) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.355; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.420-421; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.7; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.203.

126) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.355; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.10-11; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.208.

127) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.353-354; ed-Debûsî, *Takvîm*, s.421; el-Pezdevî, *Kenz*, C.4, s.7; es-Serahsî, *Usûl*, C.2, s.203.

D- Kıyas'ın tahsisi ile istihsan: Cessâs'a göre kıyas yoluyla tahsis yapılarak istihsana gidilmesi mümkündür. Cessâs'a göre İmam Ebû Hanife böyle bir tahsise başvurmuştur. Bu örnek şu şekildedir: Kişi başka birisinin kölesini azat etmek şartıyla satın alırsa bu akid fâsittir. Müşteri şayet bu şartla satın aldığı köleyi azad ederse kıyasen kölenin kıymeti gereklidir. Çünkü fasid bir akitten sonra kabzedilen bir malın tazmini kıymeti üzerinden takdir edilmektedir. Fakat Ebû Hanife bu kıyası terk ederek başka bir kıyasa gitmiştir. Bu mesele hakkında esas alınan diğer kıyas, kişinin başka birisine köleni benim için bin lira karşılığında azad et demesi ve onun da köleyi özgürlüğüne kavuşturması şeklindedir. Kölenin sahibi azadı gerçekleştirirse hürriyete kavuşturma efendiye ait olurken sözü söyleyen kimsenin ise bin lirayı vermesi gerekir. Ebû Hanife kölenin özgürleştirilme şartıyla satın alınmasını ikinci meseleyi yani bir mal üzerine azad etmeyi esas alarak fasid akidlerde kıymeti gerekir genel hükmünden bu meseleyi tahsis etmiştir. Yani ilk meselenin illetini ikinci meselenin kıyası ile tahsis etmiştir. Böylece fasid akidlerin tazmini kıymeti ile olur genel hükmü kölenin azad edilme karşılığında satılması haricindeki meselelerde varlığını devam ettirecektir.¹²⁸

Sonuç

İslâm hukuk metodolojisinde illetin tahsisi meselesinin kıyas, illet, âmm ve tahsis kavramları ile ilişkili olduğu görülmektedir. Aynı zamanda meselenin itikâdî boyutu da söz konusudur. Bu nedenle âlimlerin arasındaki tartışma birkaç açıdan değerlendirilmiştir.

Hanefî usûl âlimlerinin meşhur simalarından Cessâs'ın illetin tahsisi görüşünü savunduğu ve bu düşüncesini çeşitli delillerle pekiştirdiği görülmektedir. Muhâlif görüş benimseyen Pezdevî, Serahsî ve Ebû'l-Yüsr ise eserlerinin ilgili kısımlarında kendi görüşlerini izah etmişlerdir.

Cessâs istihsanın bir kısmını illetin tahsisi üzerinden açıklamaktadır. Nass, icmâ ve zarûret sebebiyle istihsan çeşitlerini açıklarken kendisiyle diğer âlimler arasında pratiğe etkisi olmayan bir ihtilaf görülmektedir. Fakat kıyas sebebiyle illetin tahsisi meselesi diğer Hanefî usûl eserlerinde olmayan bir başlıktır. Cessâs'ın bu kısımda zikrettiği örnek üzerinde düşünüldüğünde İmam Ebû Hanife'nin müstenbat illetin hükmünden yine müstenbat illetle vazgeçtiği görülmektedir. Pezdevî, Serahsî ve Abdülazîz Buhârî gibi müdakkik âlimlerin Cessâs'ın dile getirdiği örneğe yer vermemeleri dikkat çekmektedir.

Mâverâünnehir bölgesinin önde gelen âlimlerinden Debbûsî illetin tahsisine cevaz vermekle birlikte istihsanın kısımlarında illetin tahsisinden bahsetmemektedir. Bu husus onun illetin tahsisini benimsediğine ancak istihsanı tahsis ile açıklamaması Cessâs'tan kısmen farklı düşündüğüne işaret etmektedir.

Semerkand meşâyihlerinden Ebû'l-Yüsr'ün illetin tahsisine karşı çıkması bununla

128) el-Cessâs, *el-Fusûl*, C.2, s.355.

birlikte tahsise cevaz veren usûlcüleri Mu‘tezile’ye nispet etmemesi kanaatimizce en mu-
tedil olan görüştür.

Kıyas sebebiyle istihsan kısmı dışında illetin tahsisinin teorik olduğu görülmektedir.
Zira diğer hususlarda Cessâs’a göre hüküm illetin tahsisi ile meydana gelmemiştir. Tah-
sise cevaz vermeyen usûlcülere göre ise buralarda illet oluşmadığından hüküm de sabit
olmamıştır.

Kaynakça

- Abdülazîz Buhârî. *Keşfü’l-esrâr an usûlü Fahrü’l İslâm el-Pezdevî*. thk. Abdullah Mah-
mud Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009.
- Âmidî, Ebü’l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî el-. *el-İhkâm fî
usûli’l-ahkâm*. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2008.
- Apaydın, Hacı Yunus. “Kerhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/285-287.
Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. 13. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,
Şubat 2018.
- Aydın, Ahmet. “Serahsî’nin Usûl ve Gazzâlî’nin el-Müstasfâ Adlı Eserlerinde ‘İlletin
Tahsisi””. *Mîzânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 5 (2017). 43-63.
- Bardakoğlu, Ali. “İstihsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/339-347. İs-
tanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Basrî, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-. *Kitâbü’l-mu‘temed fî usûli’l-fikh*.
nşr. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Şam: Institut Français De Damas, 1965.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Câmi’s-sahih*. thk. Ebû Süheyb el-Keramiy. Riyad:
Beytü’l-Efkâri’d-Devliyye, 1998.
- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî el-. *el-Fusûl fî’l-usûl*. thk. Muhammed Tâmir Hicâzî, 2. Baskı
2 Cilt. Lübnan: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *Mu‘cemu’t-ta‘rifât*.
Kahire: Dâru’l-Fazîlet, ts..
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Mu‘cemu’t-ta‘rifât*. thk. Muhammed Sıddîk Miñevî. Kahire:
Dârü’l-Fazîle, ty.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf
el-. *el-Burhân fî usûli’l-fikh*. nşr. Saleh b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-
Kütübî’l-İlmiyye, 1997.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-. *Takvîmü’l-edille fî
usûli’l- fikh*. thk. Adnan Ali. Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyye, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “İllet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/117-120.
İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Duman, Soner. “*Cessas'ın 'El-Fusul Fi'l-Usul' adlı eserinde illet kavramı*”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed b. Salih er-Râcihî. Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, ty.
- Ebü'l-Yüsr, Abdilkerîm b. Mûsâ b. Mücâhit el-Pezdevî. *Ma'rifetü'l-Hüceci's-Şer'iyye*. thk. Abdülkâdir b. Yâsîn. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Ebü'r-Rebî', Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleyman el-Aşkar. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015.
- Habbâzî, Celâluddîn Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer el-. *el-Muğnî fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2012.
- Heniyeh, Mazin. “İlletin Tahsisi”. çev. Mehmet Erdem. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005). 105-136.
- Heyet. *el-Mevsûâtü'l-fikhiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1983.
- İbni Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Seyyid Muhammed Seyyid vd.. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- İbni Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ty.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-. *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. nşr. Muhammed Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Koca, Ferhat. “Tahsis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/432-434. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. nşr. Abdülkerîm el-'Atâ. Dimeşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, 2002.
- Molla Hüsrev. *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Mustafa, İbrahim vd. *Mu'cemü'l-Vasît*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü Şürûku'd-Devliyye, 2004.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Sünenü'n-Nesâî*. nşr. Hasan es-Süleyman. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1988.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-. *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usul*(Keşfü'l-esrâr'la birlikte). thk.

- Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. İstanbul: Mektebetü Yasin, 2010.
- Şâşî, Nizâmeddîn eş-. *Usûlü's-Şâşî*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2017.
- Semerkindî, Alâeddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-. *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh*. thk. Abdurrahman es-Sa'dî. 2. Baskı. 2 Cilt. Ürdün: Dâru'n-Nûr, 2017.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefa el-Afğanî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-. *Keşşâfü istilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstitâat". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/399-400. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Yıldırım, Emin. "Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Eserlerinde İletin Tahsîsi Meselesi". Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yılmaz, Ömer. "İletin Tahsisine Cevaz Vermek Mu'tezili Olmak Mıdır?". *Diyanet İlmî Dergi* 3 (2017). 53-71.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kamûs*. thk. Mustafa Hicâzî. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Kuveyt, 1972.